

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ НАРИС

С. Поманівського.

Видане ред. „Літературно-Наукового Вістника“.

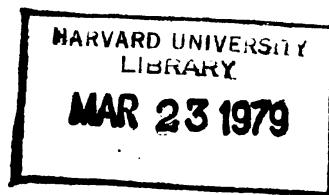
у ЛЬВОВІ, 1901

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

WID-LC

PG
3916
. T65
X
✓

TOMASHIVSKYI
"M. BOHUSLAVKA,"

Ukrainian Studies

Первісно мала се бути оцінка „Марусі Богуславки“ П. Куліша. По написанню її однаке побачив я конечність сполучити її з іншими літературними творами на сю тему. Таким способом, по обмеженню навіть самої оцінки Кулішевої поеми, виріс сей нарис до доволі значних розмірів. Недостача місця, а часом і матеріалу, прим. у фольклорній частині, була причиною того, що деякі питання тут лише порушені, — до розв'язки їх я не міг узяти ся. Може сей нарис заставить кого глибше подумати над порушеними тут проблемами. Такий хосен із сеї праці буде для мене новним вдоволенням.

У Львові 5 н. ст. мая 1901.

З М И С Т.

	стр.
Передні замітки	1
Дума про Марусю Богуславку	5
Поема Е. Згарського	20
Оперета І. Левицького	25
Поема П. Куліша	27
Драма М. Старицького	65
„Ясні ворі“ Б. Грінченка	70
„Турецькі бранці“ С. Воробкевича	73
Закінчення	74
Похибки	76

Передні замітки.

I.

Вічна й непрощаща сила енергії, се не лише осередок житя матеріального світа природи, але кермус також природою людського духа. Результат її діяльності — се людська творчість в одному напрямі поступу. Сей закон бачимо в еволюції історичних культурних рас, а спеціально іndo-европейських племен. Та сама фізична сила дає то світло, то тепло, та виконує працю, залежно від обставин, серед яких положена матерія. Подібно й непрощаща енергія людського поступу культури викликує різні явища залежно від того, серед яких обставин поставлена людська громада. Обставини, ся неначе форма для народніх здобутків, можуть бути різні: географічні, расові, політичні, суспільні, економічні, а навіть випадкові. Кожда з них обставин може бути дуже ріжнородна, але кожда з них ріжнородностей може панувати серед певної громади, викликаючи в результаті завсіди ті самі прояви. Бачимо се на примірах. Воємім індійських Арійців. Довговічня боротьба над Індом з тубольцями за жите і хліб зродила серед них величні поетичні твори духа, знані загально під назвою двох величезних епосів, Магабгарати і Рамаяни, де осіпівані геройські діла національних лицарів. Боротьба скінчила ся, Арійці запанували в Індії і тим способом упала ся обставина, що перед тим мала над усіми перевагу, себ-то географічна, і почало ся пануване інших обставин, більш мирних. І непрощаща творчість здобула іншу форму. В сильній політично-суспільній організації виростає

висока духовна культура, головно фільософічна, брагманізм, і найкраща його парість — буддаїзм. — Подібно бачимо й у Греції. Коли географічні обставини панували над усіми іншими і ціла сила племен звернена була в сей бік, щоб здобути землю під населення, — з того часу маємо два великі останки буйного духовного життя, геройські епопеї Ілляду й Одиссею. Коли ж сі обставини перемінилися, завдяки іншим обставинам стали Греки вищиковим народом в історії цілого людства. — Те саме бачимо серед германських, романських і словянських народів. Час боротьби за істновання, руху й експанзивного росту витворює всюди окремий рід творчості в формі героїчних епопеї, аж опісля, коли сей період ферменту уладнав ся, починається зрост тривких політично-суспільних основ, а культура матеріальна і духовна росте в напрямі діференціації та досконалення, на підставі тих самих законів і з тими самими признаками аж до нинішнього дня.

Застерегти ся тут треба, що національна індівідуальність у нашім розумінні, се не щось тривке, а тим менше обмежене; се лише певна загальна матеріальна та психічна спорідненість ширшої громади людей. Про самоетність характеру, творчості тут і всюди в історії нема мови, а лише стільки, скільки передіяна від інших гадка або форма передіяна ся відповідно обставинам, і скільки стала тривким елементом на дорозі постулу.

І наш український народ, від коли переступив границю культурного *minimum*, від тоді підпадав таким самим обставинам як інші історичні народи, й анальгічні обставини викликали цілком анальгічні прояви. Попереду ми взяли на увагу лише одну обставину, зі всіх може найважнішую, себ-то географічну. Без ладу з нею годі подумати собі про тривке політичне та культурне життя. Колись серед ученої сьвіта сей елемент передіяно, думано, що Шекспір був великим виключно тому, що вродив ся на британськім острові і т. ін.; у нас же не дуже то й досі розуміють його вагу. Правда, пок. Драгоманов¹⁾ звертав на се увагу і в найновійшій історії України²⁾ є про се мова, однаке й досі не хібус у нас істориків - фільософів³⁾, замісік істориків - природників. Ще менше віж в історіографії дивились на сей бік нашої минувшини

¹⁾ М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія.

²⁾ М. Грушевський, Істория України-Руси, т. I, ст. 8.

³⁾ Бесіди про козацькі часи на Україні. Чернівці 1897.

наші історики літератури, які спеціально мають нахил до фільмо-сфована. Звісно, поки чужі не розкажуть про нас... Найбільш розглянув сей бік житя українського народа росийський учений Піпін¹).

II.

Роздивляючи історичну долю східної Європи, що найменше від 375 р., побачимо, що там борються ся повсючесно два ворожі елементи. Основою сеї боротьби мотиви чисто природні. Один елемент — се край горішнього і середнього Дніпра, Бога й Дністра зі своєю людністю; другий елемент — се прикаспійський та чорноморський степ, що обнимає долішні частини згаданих рік, та ще Дону й Волги. Сі два вороги борються так завзято і безпощадно, як лише у природі може діяти ся. Боротьба ведеться з малими перервами майже до кінця XVIII ст. Перший борець північного заходу, інакше сказавши, культури — український народ. По тім самім боці стоять іще Польща й Москва. Противник же часто зміняв своїх вояовників: Гунни, Готи, Мадяри, Печеніги, Клобуки, Половці, а даліше Татари, а вкінці на підмогу степу станула велика сила турецького розросту.

Що було предметом боротьби між сими двома сторонами? — Жите в його умовами. Культурна сторона домагала ся для себе відповідної ширини задля чисельного зросту та спокою задля діяння внутрішньої економічної сили й суспільно-політичної організації. Вона потребувала умов необхідних для культурного поступу. Противна сторона жила майже виключно експанзивно, себто потребувала для свого економічного життя широких просторів і самого ширшання коштом вище культурних країв в готовою вже наживою.

Наступ і оборона на обох боках. Раз має перевагу сей, то знов той бік. Від X до початків XIII ст. верх на українській стороні, хоч боротьба не переривається ся; українська людність доходить до Чорного й Азовського моря. Опісля бачимо два віки переваги степу. Потім Україна з Литвою, даліше із Польщею, на кінець із Москвою веде інаново безпощадну війну і виходить... побідно, на стільки, на скільки полк — більший побідник від пол-

¹⁾ Исторія русской литературы, т. I. гл. VI.

ковника. З XIX ст. умови для національного розвитку покладені сильно на користь України, лише поки-що їх використовують інші...

Спітаймо тепер, який вплив мала ся боротьба на розвиток українського народу, спеціально на його духову творчість? І матеріальний, себ-то економічний та суспільно-політичний розвиток і духовна творчість була в тісній залежності від вище згаданих обставин. Про перші тут говорити не місце. Що до останнього, то згадані обставини найбільш поклали свій відбиток на поетичній творчості, штучній і народній. Той сам політичний мотив — головний підклад „Слова о полку Ігоря“; той сам мусів бути в богатих затраченых памятках поезії з до-татарського часу. Ті самі обставини мусили відбити ся на тодішній народній поезії. Вплив розтягав ся на рід, форму та зміст. Перевага епоса, героїзм, національно-політичні мотиви як раз із круга виложених вище обставин панують у давній нашій поезії.

Міг би хто сказати, що про до-татарську народну поезію годі говорити, тому, що ми її, поза т. зв. дружинну поезію, майже цілком не знаємо. Правда, але також правда, що ані форма ані зміст поезії не привязані до одного часу, місця й людей. Одну й ту саму пісню, один і той сам мотив можна прикладти, і так діяти ся мусіло, до всяких часів і людей. На се маємо докази, між ними й сей, що „Слово о полку Ігоря“ уживає вже певної принятій сталої форми, нагадув пізнійші думи і т. ін. Так само що до змісту. Неволя у степових ворогів, Половців, займає богато місця у „Слові“, а ще більше мусіло бути у затраченій штучній поезії. Літописі й інші памятки (прим. Штерик Печерський) мають нам сю неволю у Половців майже так само, як пізнійші твори і народня поезия татарську неволю. З того виходить, що т. зв. „татарська“ чи „турецька“ література в добрій своїй половині по формі та змісту належить ще до-татарському періодові¹⁾). Розуміється ся, після 1240 р. мусів бути упадок цього „невольницького“ епоса; коли Литва почала боротьбу з Татарами, тоді сі останні більше давали ся в знаки Україні, а з переходом України під Польщу завзятість у боротьбі ще більше зросла, а з тим вибуяла „невольницька“ література і натурально стала „козацькою“, як раг excellence національних репрезентантів боротьби.

¹⁾ Се признають і видавці »Історичних пісень українського народа« т. I, ст. XIII.

Про розміри сеї літератури ми маємо лише слабе поняття, богато з неї безповоротно затратило ся. Сказати на певно можемо, що своїм обсягом переросла вона всі інші роди народньої словесності, і до того по формі і змісту, безперечно найкраща.

По формі ся „татарсько-турецька“ література ділить ся на два роди: пісню й думу. До високої досконалості доходить вона спеціально в думі. Не богато доховалось їх до нас (9), але деякі з них мають заокруглену цілість (Побіг трьох братів із Азова, про Самійла Кішку); се дійсний наш народній епос. Більшість дум і пісень не має сього заокруглення (що доказує значну затрату), за те можна їх збирати в поодинокі циклі, близькі собі по змістом то формою. До таких належить і

Дума про Марусю Богуславку¹⁾.

III.

На Чорному морі, на біленькому камені — оповідає вона — стойть темниця, а в ній сім сот козаків, що вже трицять літ сьвіту божого не бачуть.

До них приходить „дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка“ й питает їх, чи вони знають, який саме тепер день у „нашій землі християнській?“ Козаки відзнають Марусю по мові, але не можуть угадати дня. На се Маруся звіщає їх, „що сьогодня у нашій землі християнській Великодня субота, а завтра съятий празник, роковий день Великденъ“. Ся звістка навела на козаків великий жаль, і вони проклинають її, „щоб щастя й долі собі не мала“, за таку болючу пригадку. Маруся просить не проклинати її за щирість і відкриває перед козаками свій пляв визволу. „Як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати“ і віддавати ключі Марусі, тоді вона відомкне темницю і випустить їх на волю.

Так і стало ся. Випускаючи на волю козаків, просить їх Маруся:

„Ой козаки,
Ви, бідній невольники!

¹⁾ Вперше надрукував сю думу П. Куліш у „Записках о Южной Руси“ 1856 р. I т. ст. 210. Передруковано її разом із коротшим варіянтом (Метлинського) в „Исторических Пѣсенях Малорусского народа“ Антоновича і Драгоманова Київ 1878, т. I, ст. 230—5. Okрім того єсть вона у збірнику Б. Грінченка „Кобзарські думи“ Чернігів 1897, та у дра М. Пачовського „Народні думи“ I частина. У Львові 1901, ст. 25.

Кажу я вам, добре дбайте,
 В городи християнські утікайте ;
 Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
 Мойому батьку й матері знати давайте :
 Та нехай мій батько добре дбас,
 Гуртів, великих маєтків нехай не збуває,
 Великих скарбів не збирає,
 Та нехай мене, дівки бранки,
 Марусі, попівни Богуславки,
 З неволі не викупав ;
 Бо вже я потурчилася, побусурменилася
 Для роскоши турецької,
 Для лакомства нещасного ! „

Звістною молитвою „Ой визволи, Боже“ кінчить ся дума.

З того змісту бачимо, що в основу думи покладено три відрубні мотиви, з яких кождий про себе може бути змістом думи чи пісні: 1) турецька вязниця і сїм сот козаків у ній від 30 літ ; 2) відвідини Марусі, розмова про Великдень ; 3) визвіл козаків із неволі.

Правда, в нашій думі всі три мотиви гарно злиті в одно, так що цілість певно належить до одного поета. Вступ може бути окремого походження, а що до закінчення, то воно занадто механічне і зі змістом думи мало пов'язане, щоб його призвати невідлучною частиною думи. Се закінчення взято з іншої широкозвісної колись думи „Плач невольників у турецькій каторзі“ або відміни її про „Плач невольників за викупом“, де воно творить інтегральну частину думи. (Обі думи див. Іст. пісні укр. нар. т. I.). Не лише в тім закінченню бачимо зверхню близькість думи про Марусю Богуславку з іншими. Не кажучи вже, що всі думи мають ті самі поодинокі звороти й образи, ми стрічаємо і близше споріднене. Так ось наведене в горі прощає козаків Марусею виходить лише немов переміна частини з думи „Плач невільників за визволом“. В одній варіанті сїї думи читаємо : (Іст. пісні I, 95).

„Соколе ясний, брате мій рідний !
 Ти високо літаєш,
 Чому в мого батька у матери ніколи в гостях не буваєш ?
 Полянь ти, соколе ясний, брате мій рідний,
 У городи християнські, сядь-пади,
 У мого батька й матери перед воротами
 Жалобицько проквили,

Ще мосму батьку й матері білшого жалю завдавай,
 Та нехай мій батько добре дбає,
 Грунта, велики маетки збуває
 Скарби збирає,
 Хай синів своїх з тяжкої неволі турецкої викупає!“

А дальші три стрічки пригадують думу про Самійла Кішку, характеристику Ляха-Бутурлака (тамже 209),

Що був тридцять літ у неволі,
 Двадцять чотирі як став на волі,
 Потурчив ся, побусурманив ся,
 Для пансьтва великого,
 Для лакомства нещасного!

Цікавий мотив у думі про Великден має теж свій відгук у думі „Плач невільників за викупом“. (Іст. піс. I, 94—5).

„Ти, земле Турецька, віро бусурманська,
 Ти єсть наполнена сребром златом
 І дорогими напитками;
 Тілько же бідному невольнику на світі нівільно,
 Що бідний невільник у тебе пробувасть,
 Празника Рожества, будь-ли Воскресення не знаєтъ“...

Усі ті подібності складових частин поодиноких дум дають нам доказ на те, що в українській народній творчості (як і в інших подібних словесностях) був окремий поетичний матеріал, немов цеголки, які в міру потреби брав поет до будови свого твору. Богато з цього матеріалу походить із давніх часів (деяка подібність дум до Слова о полку Ігореві) і стверджує наш погляд про принервлювання народної поезії до історичних подій.

Коли візьмемо думу про Марусю Богуславку як цілість, саму для себе, то мусимо спостерегти, що вона немов обкроєна і неповна, та тому до певної міри неясна. Тип української невільницької думи маємо в думі про „Утечу трьох братів із Азова“ та в думі про Самійла Кішку. Вони мають повне заокруглене, дають самі про себе цілість і можуть назвати ся правдивими епосами. Наша-ж дума, хоч поетично стоять дуже високо, в обробленню не дорівнює вище названим. Нема тут ані просторости і повноти в оповіданні, ані той характеристики дісвих осіб, яку стрічаємо в тих двох думах; навпаки, маємо вражене, що сій думі про Марусю Богуславку не достає ні початку ні кінця. Ані не бачимо, хто властиве та Маруся, невільниця чи пані, і яке її становище до „пана турецького“; ані не знаємо нічого близшого

про її потурчене, ані про її відносини до козаків, ані про кінець подїй.

Тим ще не зважуємо ся сказати, що дума про Марусю Богуславку не дійшла до нас у цілості (хоч се можливо, і другий варіант сильно коротший від першого), але більше переваги має у нас гадка, що дума про Марусю Богуславку — се лише частина якогось більшого невольницького циклю. Ціла „турецько-татарська“ література творить, як уже сказано, один ширший круг, оснований на подібних історичних подіях, а деякі знов ще близіші до себе оповіданням. Чи в такого близшого круга мала-б опісля вирости одна велика дума, чи кожда частина мала-б задержати свою окрему відребіність — відповідь на се питане виходить поза обсям нашого нарису.

IV.

Коли розглянемо ся в історичних піснях та думах цього періоду боротьби з Татарами та Турками, то при думі про Марусю Богуславку повинні ми покласти на першому місці т.зв. думу про Івана Богуславця, гетьмана запорожського, якої маємо два варіанти; один із них не дума, лише пісня¹⁾. Не сама лише подібність імені велить порівняти оба твори; між ними заходить така внутрішня близькість, що чинить порівнання необхідним. Дума починається майже такими самими словами, що й дума про Марусю:

„В городі Козлові стояла темниця камінная,
Сім сажень в землю вмурованная;
У тій темниці пробувало сім сот козаків,
Бідних невольників“.

Між ними був „старший старшиною Іван Богуславець, гетьман запорожський“, і сей одного дня звіщає товаришів про Великден. Невільники проклинають його за сю звістку, але він утикомирює їх надією визволу.

Другого дня, в неділю, приходить до темниці „Алкан пашева, пані молодая“, що свого чоловіка поховала, і намовляє Івана Богуславця, щоб кинув християнську віру, женився з нею і панував

¹⁾ Пісня надрукована в »Іст. піс. укр. нар.« I, 241; дума ж додана до праці д. П. Житецького »Мисли о народныхъ малорусскихъ думахъ«, Київ 1893, ст. 221.

у Козлові, за те вона випустить усіх невільників на волю. Іван Богуславець згоджується стати чоловіком Алкан-пашевої під тою умовою, щоб вона йому християнською вірою не дорікала. Так і сталося. Але по семи неділях стала Алкан-пашева на підпитку перед гостями казати:

„Дивіть ся, панове,
Який у мене муж прекрасний,
Та він у нас побусурменив ся для роскоші турецької“.

Почувши се, Іван Богуславець доганяє козаків на Чорноморі, завертає їх, нападає вночі на Козлів і здобуває його. Алкан-пашева паде під його шаблею. Стереотипний „Визволи, Господи“ — кінчить ся дума.

Порівняння обох сих дум наводить нас на думку, що дума про Івана Богуславця — коли ве фальшована, то штучно склисна. За сим промовляє не лише її зверхній і внутрішній склад, але й її жерело. Вона видана із збірника з поч. XIX в., т. зв. рукопису Ломиковського і має свій відгук у славній апокріфічній „Історії Руссів“¹⁾. З цілого характера сеї збірки пробивається ся гадка, що думи сї перероблювані збирачем. Хоч би ми й признали правдивість другої половини сеї думи, то рішучо мусимо відкинути першу частину, як наслідок і механічно взяту з думи про Марусю Богуславку зробив се або збирач або й съпівак.

Крім сеї думи маємо ще пісню про Іванця Богуславця, що однаке сильно відмінна від поданої вище думи. (Іст. пісні, 241). У сїй пісні „пані Кілевськая, віра бусурманська“ (не вдова) підходить до невільника Іванця Богуславця, „козака дністрового (!), отамана військового“ з намовою, щоб перейшов на бусурманську віру. Іванець остро відмовляє; Туркиня велить за те йому руки сирицею ізвязати і положити на сонці. Ссихаючись, поконала сириця завзятість Іванця і він став „на пробу“ кричати, що приймає турецьку віру. Тоді велить його пані Кілевськая розвязати:

„Да возьміть його під пишні боки,
Да ведіть його в терем високий,
Да будем пить-гуляти,
Мене за його пропивати
Да гей-же пропивати“.

¹⁾ Житецький, Мысли, ст. 220; Жите і Слово т. III, ст. 265 у статї М. Драгоманова »Нові варіянти кобзарських съпівів«.

З того видно, що пісня, може тут і не скінчена, послужила до уложения думи про Івана Богуславця, хоч видавці заквестіонували й правдивість самої пісні (Іст. пісні, 242—3). Як би воно й не було, то окрім імен героїв і факту потурчення тут і в думі про Марусю Богуславку нема нічого іншого спільногоміж обома творами. Тому-то годі призначили певними слова д. Житецького, буції-то „обі думи — нішо інше, як два відривки з великого епоса, що не дійшов до нас, про долю дітей одної родини, може родом із Богуслава“. Всеж таки оба твори зближені з собою і належать будь-що-будь до одного циклю, якого головний мотив — потурчення невільників.

До цього круга належать також пісні про полон дівчат, записані в Галичині. В одній із них говорить сестра до сестри:

„Проси, сестро, Турка-иужа,
Нехай косу-росу утне,
Най до мамки меї пішле:
Найд ся мамка не фрасує,
Найд нам віна не готове!
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким,
За Турчином молоденьким!“ (Іст. пісні, I, 85).

В іншій читаємо:

...А Татари на все поле;
Меже ними дівка-бранка
Сидить собі на конику...
Русу косу розвісуете,
Дрібре листе пописує,
Та й у воду помітує:
„Плинь-же, плинь-же, дрібне листе,
До моєго тата в гості,
Нехай тато не сумує,
Найд ми посаг не готове;
Ой вже-ж бо я посаг мала
Під явором зелененьким
Та й з Турчином молоденьким,
Із Турчином, Арабином
Та й з нещирим Татарином“ (Там же ст. 135).

Більш добровільне потурчення бачимо в піснях про полон жінки чи милой гетьмана Богдана (себ-то Ружинського). Гетьман доганяє Татарів:

Миже ними баша сидить,
На колінах милу держить.
„Ой миленька, миленька,
Відсувь ся від башенька,
Бо я башенька вбю,
А миленьку в собой возьму“.
„Коли беш, бий обоб,
Бо башенько серце мое“.

В іншім варіанті вона промовляє до гетьмана:

„Чи забеш, чи не забеш,
Тільки мене з ума зведеш!
Чи влучиш, чи не влучиш,
Тільки мішкання розлучиш.
Ой сідлай, милий, коня:
Ти-ж не мій, я не твоя!
Гей коли жива буду,
То я тебе не забуду!“ (Там же 164).

Усе те сцени, що діялись при полоні; маємо ще одну пісню, яка вже відслоняє перед нами рубець дальшої долі гарної бранки. Се звісна в Галичині пісня про матірь і дочку в неволі, що починається словами: „Що се в полі забіліло...“ У полон дістается ся стара мати, що стає невільницею такої потатарщеної бранки. Ся завдає невільниці тяжкі роботи, бо пе пізнала її, хоч мати добачила дочку в своїй пані. Коло роботи вона съпіває:

„Люлю, люлю Татарчатко,
Інечції унчатко!
Бодай стадо виздихало,
Бодай кужіль спонеліла,
Бодай дитя скаменіло!“
• • • • •

Розлючена за се Татарка бе стару по лиці.

„Ой ти доню, моя доню!
Не тілько-м тя годувала,
По личеньку тя не била“ —

говорить мати.

„Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогій шати,
Будеш з нами панувати“.
— „Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;

Я не хочу панувати,
 Пійду в свій край загибати".
 — „Слуги-ж мої та й вірні!'
 Пряжіт коні воронії!
 Везіт намку в її краї" (Тамже 288—9).

Ся чудово-гарна пісня зближена до думи не лише подібністю головних осіб¹⁾ , але й пізніші письменники, що оброблями тему про Марусю Богуславку, злучали оба сї твори нерозлучно, що буде показано даліше.

Маруся Богуславка з роду попівна; і сей мотив має теж свій відгук у пісні, що починається ся:

Коли Турки воювали,
 Білу челядь забирали:
 І в нашої попадоньки
 Взяли вони три дівоньки... (Тамже 86).

Не всі однаже бранки годились на таку переміну житя для „роскоші турецької, для лакомства нещасного“; навпаки, сим ренегаткам иrostиставить народня словесність кілька пісень балядового характера, де полонені чи там продаві у неволю дівчата воліють смерть аїж таке жите (Пісні про Романа та Олену, про батька та дочку. Іст. пісні I, 296—313).

Інтересно, що таке ренегатство стрічає лише дуже легенький осуд народної етики. Окрім слів „для роскоші турецької, для лакомства нещасного“ таки не подибуємо нічого іншого, що потурчених героїв могло-б характеризувати неприхильно. Єсть, правда, острійший осуд потурченого чоловіка, але сей чоловік, то Лях-Бутурлак, наставник галери з невільниками і самим тим уже заслугував собі на неприхильність творців дум. Ся лагідність в осуді тим дивніша, що маємо пісні, де звеличують ся герої за прихильність і сталість до своєго народу й віри. Наведена пісня про матірь і дочку, згадана про Романа й Олену, а передовсім пісня про Байду малюють се ясно, не кажучи вже про „плачі“ невільників. Се походить від того, що факти такого ренегатства були дуже часті в історії нашого народу (про се низше), то знов із тої глибокої людськості, яка віс з народної поезії, із сердечності та прихильності для всіх бідних, із вирозуміlosti для слабих сторін людської душі.

¹⁾ Обі сполучені теж у Житецького, op. cit. 140, при чм автор висловив гадку, що пісня ся послужила матеріалом для думи.

При тім усій наведені пісні цього близшого круга високо моральні. Сама Маруся Богуславка так і бере за серце читача чистотою своїх почувань і ділань. Безкористно і без вирахування, на основі самої прихильності до бідних невільників і споминів про християнську землю, які не вигасли при всій переміні її житя, вона, вже не християнка, таки не стала ворогом давньої своєї віри, як згадуваний Лях-Бутурлак, але має співчуття для її визнавців; ці спомини стали частиною її душі, у тій глибині де вже у чоловіка починається *sanctissimum*; Україна в її словах — „наша земля“. Незнання до потурчення і прощальних слів, навіяні тухою і жалюм, можуть вийти такими лише з чистого серця і стати найкращим съвідоцтвом про благородність Марусі: своїм ділом вона може истицтв і те друге житє, серед нових обставин, в яких вона тепер добровільно не може розлучити ся.

Не менше моральні й інші люди в цих піснях, а понад усіми стоїть мати-невільниця, що волить „дома бідувати, як в чужині папувати“. Сам лише Іванець Богуславець виходить слабодухом.

Ся етична сторона народніх пісень не без історично-культурного значіння. Звісна тенденція деяких істориків, щоб виключити всяку ідейність із нашої минувшини. „Український історичний епос, зовсім твір козацтва, може найкраще звалити думку, що козаки України були тілько розбійники та шукачі кожухів, елемент антисуспільний“ — писав М. Драгоманов ще 1870 р.¹⁾). І тут се можна повторити ще в більшим натиском, бо й досі не перевелись подібні думки своїх і чужих істориків, а вище наведені пісні можна назвати типовими доказами.

V.

Тепер насувається питання про те, скільки історичної правди в цих піснях, спеціально в Марусі Богуславці, що доторкає самих подій? Полон і неволя — се дуже болюча сторона нашої бувальщини. Про національну вагу цих обставин говорено вже попереду і ми тут не станемо малювати образа всіх татарських та турецьких нападів і їх полонів, часом величезних своїми розмірами. Важ-

¹⁾ Розвідки М. Драгоманова, I, ст. 26.

нійші дати до сього зібрані в поясненнях Антоновича й Драгоманова до „Історичних пісень“, куди відсилаємо читачів. Особливо радо брали Татари молодих дівчат (1288 р. самих їх 21.000), бо сей товар добре платив ся на орієнタルних торговицях. Протягом більш як пів тисячі літ музулманський сьвіт пожирав рік-річно тисячі Українців обох полів. Не богато кому вдалось утекти або викупитись із неволі і повернути в рідний край; величезна більшість зміцняла численно своїх національних ворогів. Мущин уживають головно до тяжких робіт, особливо до служби на галерах, жінок до домашніх послуг, а кращих брано в гареми. Розмірна супільна воля у Магометан, особливо у Турків, доводила часто до того, що невільник, принимаючи їх віру, доходив до високих становищ, і з гаремових невільниць бували нераз законні жінки визначних Турків, або й без того мали сильний вплив на них. „Всі вони радо набувають полонянок звідси (з Криму), з якими опісля женяться, зрештою без присилування і примусу“... говорить сучасник (М. Литвин)¹). Се належить головно до Турків, Персів, Арабів й ін. Татари найбільш із них визначалися аристократичною, і то, звичайно, знатні лише, а не простий люд. Із християнками женилися і ті радо (один із ханів мав жінкою дочку византійського цісаря), однаке вивід походження одного з ханських родів, Чобан-Герейв, від невільниці-Польки був достаточною причиною непопулярності цього роду серед Кримців²).

За те межі нашими татарськими родами і Турками богато мусіло бути таких невільниць-Українок, що зазнали крашої долі як правні жінки, або як улюблені та впливові наложниці. Про скількість їх годі говорили, до того хибус нам жерел; однаке про те, що Українки цінились між Турками, сьвідчить найкраще се, що протягом XVI–XVIII ст. аж три Українки були правніми жінками найвищих достойників магомеданського сьвіта — турецьких сultanів.

Найславнішою з них була голосна Роксоляна, жінка Сuleймана I, про яку історики годяться тепер, що була Русинкою (Rossa, Roxolana, тур. Рушен). Дехто старався докладніше прослідити її походжене; одні мали її за попівну в Рогатина,

¹⁾ Мемуары къ исторії Южной Руси, ст. 20.

²⁾ Смирнов, Кримское хамство, ст. 498 і даліше.

инші ві Стрия¹). Невільницю дісталась у султанський гарем і приєднала для себе особливу ласку султана. Мала бути не так гарна, як мила та роскішна. Турецьке її ім'я Хуррем означає стільки що „весьла“ і се певно показує на її вдачу, задля якої здобула вона ще одне ім'я Хассекі, себ-то „перша зноміж коханок“. Серед сучасників ходили правдиві легенди про неї. Між іншими й та, що вона невільницю утратила, разом із красою, султанську ласку, однаке вміла якимись чарівними напитками розбудити в ній на ново пристрасть до себе. Султан не лише дав їй волю, але й оженився з нею. То було десь коло 1530 р. Від тоді входить вона в круг двірської політики і вплив її з літами зростає, особливо від 1541 р. Вона старалась забезпечити наслідство султанства своєму синові Селимові й тому ворогувала з іншими членами родини султана. Інтригами довела до того, що султан покарав смертю власного сина і двох везирів. Умерла 1558 р. і дісталася памятник, що й досі стоїть, як і мечет, збудований нею²).

Українкою з низького роду була також жінка Османа II (поч. XVII ст.), називала ся Мілікія. Малою дісталась у неволю, виросла у везира Мурата, опісля у кіфлар-аги Мустафи, який дав її волю. Султан, побачивши її, закохався в ній й оженився тому, що вже була вільною. Вона мала бути незвичайно вродлива (Іст. пісні, I, 237).

Також Осман III мав Русинку за жінку, що визначилася великим богомільством, розуміється ся магометанським. Умерла в пізній старості 1766 р. (Там же).

Ся обставина, що аж три Українки були султанками, се ясний доказ на те, що невільниці-Українки мали значну пошану на Сході. Звісно, про долю поодиноких із них при всяких низших достойниках мусульманського світу — історичні памятки мовчать³).

¹) Ист. пісні, I, 236—7; Szajnocha, Dzieła, II, str. 352; Hammer, Gesch. des osm. Reiches, III. 228 i passim.

²) Гаммер говорить (Gesch. d. osm. Reiches, III, 254): »Памятник сеї Русинки серед цісарського міста, се далеко ясніща памятка ворожби, аніж та статуя на гіпподромі грецького Константинополя, котра написом своїм ворожила, що Русини опанують колись місто«.

³) Польський історик XVII ст. Коховский оповідає, що в хана Іслам-Герея була в великих ласках невільниця-Українка, головно тому, що вміла виробляти добрі напитки. Коли Іслам-Герей зірвав з козаками, вони підмовили невільницю і ся отрола хана (Annalium Climacter III, 257). В Бахчисараю показують гріб невільниці хана Кірим-Герея, що була Українкою або Полькою.

Сей мотив, що повторяється в кількох піснях, про неохоту невільниць вертати назад у рідний край — історично вірний. До сить буде пригадати оновідане Величка про похід Івана Сірка у Крим 1675 р. Він забрав у неволю 13 тисяч людей, між ними було сім тисяч таких, що давніше попали в татарський полон; тим велів Сірко вертати ся на Україну, та три тисячі зноміж них сказали, що вони в Криму „*м'ють уже свои осідлиска и гospодарства и для того тамъ лучше собѣ желауть жити, нежели въ Русѣ, ничего своего не имущи*“¹⁵. Розлючений на се Сірко казав їх безпощадно вирізати, а над їх трупами мав промовити: „*Радше спійтъ тут до страшного суду Божого, аніж маєти ся між бусурманами на наши християнські голови молодецькі!*“ (Літопись, II, 377—7).

Тепер само собою насувається питання, чи думи про Марусю Богуславку не належать приклади до одної з вищезгаданих султанок-Українок? Таке приложене само напрошується, тому деякі з тих, що занималися близьше нашою думою, робили з Марусі Богуславки султанку і самі навіть видавці „Історичних пісень українського народу“ склоняють ся по троха до сеї гадки. Коли однаке приглянемося близьше питанню, то побачимо, що таке авансоване Марусі Богуславки оперте лише на чистій і довільній комбінації, головно на тій основі, що Роксоляна мала бути пошівна в дому. Дума не дає до того ніякої підстави. Тут не сказано нічого про те, щоб Маруся була числою жінкою, навпаки, все говорить про неї „дівка-бранка“. Хто був сей „пан турецький“, також годі знати і нема причини мати його за сultана, коли він міг бути яким-будь башею або що. І саме державе і віддаване ключів від вязниці показувало би, що тут не маємо сultана, але щось інше. Так само невідомий в історії факт визволу сімох сот козаків якою будь жінкою.

З того виходить, що дума про Марусю Богуславку своїм загальним характером, підкладом і кольоритом подій відповідає історичній дійсності, особи-ж і факти можуть бути цілком неісторичні. Кажемо „можуть“, бо ще не сказати; такий визвіл невільників, певно не семи сот, але менше, міг дійсно статись у якого баші, при помочі його жінки чи любовниці. Єсть і третя можливість, що особи і події взяті з тих мотивів, що переходять від одного народу до другого і в кожного прикрашують ся свою національною закраскою, себ-то в т.зв. вандрірних мотивів.

VI.

Народня історична словесність найбільш орігінальна зі всіх інших галузей. В основу обробленя пісень і дум лягло богато дійсних фактів. У тих піснях і думах, що затратилися і не дійшли до нас, мусіло бути ще більше історичної правди, та вони гинули в міру того, як забувалася пам'ять про самі факти.

З тих, що дійшли до нас, можна-б вибрати половину таких, друга-ж половина лише своїм обробленем більш або меньш орігінальна, а головна їх будова основана на т.зв. міжнародних вандрівних мотивах. Сюди належать такі думи як „Буря на Чорному морі“, „Вдова і сини“, „Брат і сестри“; пісні як „Байда“, „Коваленко“, „Роман і Олена“ й інші. Всі вони мають анальгічні обробленя в західно-європейських, західно- і південно-слов'янських народніх словесностях, про які тут не місце говорити. Що до думи про Марусю Богуславку, то як ми не зважились признати її чисто-українською у зложенню її обробленю, так тяжко привнати за нею якийсь вандрівний мотив.

Видавці „Історичних пісень“ ясно вказують, що в інших слов'янських піснях подибується лише далека анальгія в темою думи про Марусю Богуславку. До таких належить моравська пісня про полон брата і сестри, де сестра при помочі другої невільниці упоює Турка, бере ключі і визволяє брата (Іст. пісні, I, 239—40). Між болгарськими піснями бачимо анальгію про потурчену жінку в пісні про Ханку Щипянку: Брат хоче викупити сестру, вона йому відписує:

„О мили брате Ибраимъ!
Немой си куки продавай,
Немой си тимаръ заложи,
Ясь сумъ си въра менала;
Си имамъ три ижшки деца¹⁾.“

В іншій болгарській пісні брат намовляє сестру, жінку Туркову, щоб утікала. (Там же, 306).

В сербо-хорватських піснях бачимо теж доволі далекі анальгії. В циклю про Кралевича Марка бачимо Кралевича в темниці азацького короля. Він порозумівається з його дочкою і просить, щоб випустила його з неволі. Король не вважає на прохання своєї

¹⁾, Болгарски народни пѣсни собрани одѣ братья Миладиновци, Загриб 1861, ст. 190)

дочки і хоче держати його девять літ у темниці. Кралевич просить у дівчини паперу, щоб написати лист до матері:

„Нек продає земльє и градове,
Нек продає, нек за душу дає“...¹⁾

Сього Кралевича визволила з арабської неволі, де він пробував сім літ, теж дочка короля, просячи Марка, щоб узяв її за жінку:

„То промисли Арапка цьевојка,
Промислила, да се кунем нъоязи:
Едно вече бјеше омркнуло,
Отвори ми од тавнице врата,
Изведе ме из тавнице, мајко,

Донесе ми сабльу оковану;
Отале се доватисмо конъа
И одосмо кроз земльу арапску.

Але за те, що була „вона чорна а білі зуби“ мала, Марко стяг її голову. (Там же, ч. 63). У вязниці сидить також Шпъпан Якшич і не хоче покинути християнської віри. Пазарський паша велить дочці своїй Хайкуні прибрati ся гарно, пійти до темниці й обіцяти їому своє сердце за потурченіс. Однаке цілий плян перемінився, Якшич утік із темниці при помочi Хайкуні і взяв її за жінку. (Там же, ч. 94). Подібно теж визволяє Турчанка Стояна Янковича і сей женить ся з нею. (Там же, т. III, ч. 21, 22). Один варіант про цього Янковича навіть ще близший до Марусі Богуславки. Турки взяли в неволю Янковича вже жонатого й Іллю Смілянича. Вони на око потурчились, однаке волі не мали. Одного разу говорить Смілянич:

„Ој Стојане, да мој мили брате!
Сутра јесте петак турски светац,
Цар цье отицъ с Турцима у шстнъу,
А царица с булама у шстнъу;
Веци ти кради кључе од ризница,
Ја цу красти кључе од арова,
Шак да пуста блага награбимо,
Да узмемо два добра коньица,
Да бежимо у Котаре равне
Да гледамо робље неробљено,
Да лъубимо лице нельубљено“. (Там же, ч. 25).

В одній пісні дівчина Хайкуна дає ключі Радоїцу і сей випускає товаришів із темниці; в іншій мила перебирається за

¹⁾ В. С. Караджич, Српске цар. пјесме, 2 вид. II, ч. 64.

вояка і визволяє милого (тамже, ч. 49, 51); в іншій знов чианть се сестра з братом¹).

З огляду сих далеких анальгій і паралелів²) видно, що дума про Марусю Богуславку, хоч має деякі відгуки в інших слов'янських пародійних словесностях, усе таки може вважати орігінальним українським твором. Основою при твореню міг бути і вандрівний мотив, хоч імовірніше, якийсь дійсний випадок, навіть і маліх розмірів, міг послужити скелетом до утворення думи. Про се українське жерело й оброблення съвідчить ще й те, що сказано вище про зверхню форму думи. Твори на позичені мотиви переховують ся звичайно більш заокруглені в обробленю і тому довше переховують ся; пісні-ж основані на поодиноких дійсних подіях затрачують ся часто рівночасно, як гине пам'ять про саму подію, чи інтерес для неї. Коли-б отже дума про Марусю Богуславку була зложена в приводу історичного факту, то се по частині поясняло би, чому вона не заокруглена: або меньше цікаві частини забулись, або дума не набрала ще остаточного уформовання, не перейшовши в устах съпіваків сеї дороги, яку переходить у ріці гірський відлам скали, заким стане гарно обточеним каменем. Коли-б навіть прийняти в основу думи позичений вандрівний мотив, то тоді вона набирає ще більше орігінальності й індівідуальна творчість її першого українського складача виявилася би ще краще. Всій анальгії в чужих літератур ванадто далекі, щоб се була звичай аилиш перерібка, як прим. луна про бурю на Чорному морі. Остаточно можливо й те, що властивого жерела нашої думи ще не знайдено і воно знаходить ся в літературі чужих народів, однаке, доки не маємо ще сеї певности, мусимо прийняти одну з двох вищих висловлених еквентуальностей.

Коли вже мова про утворення думи про Марусю Богуславку, виходила-б може потреба порушити питання про те, хто складав історичні думи. Про се вела ся колись суперечка між ученими, в якої остаточно виявило ся, що теорія д. Житецького про церковників та шпитальніків, як авторів дум (оп. cit. 157), сильно захищана, коли вже не цілком збита. І дума про Марусю Богуславку промовляє також проти цього погляду. Тон і дух її нічого не має спільногого ані в церквою, ані в шпиталем, ані во школою.

¹) Hrvatske narodne pjesme. Matica Hrvatska III, ч. 23.

²) Не маючи під рукою всіх збірок слов'янських пісень ми не могли підшукати більш паралелів.

Вона навіть, можна сказати, вільнодумна, хоч богато говорить ся тут про християнство. В її основі більш людського психольогічного мотива, ніж релігійного; сей останній служить більше для декорації й настрою. Хто саме був творцем сеї думи — годі говорити; що він однаке належав до козацької верстви, се ймовірне.

Думу про Марусю Богуславку записано всього два рази — знак, що вона затрачувалась серед народа, а приліпка її частин до особи Івана Богуславця показувала-б на причину сеї прояви. Коли прий memo думу про Івана Богуславця за автентичну, то мусимо при тім признати, що вона утворена пізно, не раніше половини XVIII ст. Її тон і напрям уже дійсно шпитально-церковний, бо козацтво й народ жили вже серед інших політично-національних умов, а історична поезія ставала чим раз більше обмежуватись на сліпих старців. Вони й приправляли пісні церковні мотивами. Маруся Богуславка не надавала ся до моралізаторських щлей, отже пришилено частину з неї, найближчу новому тонови, до іншої теми, яка далеко менше моральна, за те має більш християнської ревности.

Висока поетична вартість думи про Марусю Богуславку звертала на себе увагу письменників зараз від тоді, коли її вперше оголошено (1856). Особливо поети радо бралися за сю тему і під сею новою творчістю „дівка-бранка Маруся попівна Богуславка“ переросла ті невеликі розміри, які були в думі; фантазія поетів вивела її з тісного кружка індівідуальності на широке національне поле. Маруся Богуславка стала ідеальною жінкою, національною героїнею.

Чи стать Марусі виграла на тім, чи втратила — будемо говорити при кождім новім обробленю окремо.

Поема Е. Згарського.

VII.

Шість літ по першій появлі Кулішевого запису думи про Марусю Богуславку вийшла у Львові книжечка п. з. Маруся Богуславка, поема Евгенія Згарського¹⁾. Щоб бачити

¹⁾ Львів' 1862. Типомъ Института Ставропигійского. Цѣна 30 кр. в. а. Ст. 54, 16⁰.

спосіб використування народніх мотивів у цього поета й інших, подамо поперед зміст його поеми.

Татари і Турки напали на Україну, палять, ріжуть, бéрутъ у неволю. Місто Богуслав знищено. Між полоненими була й Богуславська попівна, якій прийшлося би вазнати всіх терпінь походу, як би не баша, що задля краси забрав її для себе. Матірь її залишило, батько, Сфрем, поховавши жінку, коротав у жалю свій вік.

На березі Чорного моря стоять замок баші з вязницею. Тут сидить триста козаків, що попались у неволю під час одного походу, уганяючись за здобиччю. Тяжка була їх доля, та

...козацький дух твердий, несворний.
Хоть би рубав, усе моторний (ст. 6).

Тож у темниці йде жива розмова. Тимко Гулак бачить у тій неволі кару божу:

Що як добич у Турка взяли,
Ми першу пайку, як годить ся,
Попам на Божес не дали,
Тому те лихо становить ся (ст. 7).

Кпитъ собі з того козак Голота,

Зайдисьвіт, що ачей ніколи
І не згадав о добрій доля.
Носив він бурку з околота,
Шапу діраву, вітром підбиту,
Тонку сорочку, бодачем шиту.
І куди ступить, то гуляє,
Всюди му вітер продуває (ст. 9).

Всі похваляють Голоту і смихи-жарти ллють ся немов у шинку. Лише один козак, Тишко попович із Богуслава, сумує. На запит товаришів, „чи не набрав ся джуми“, відповідає він:

„Ой не джуми, а розуму.
Добре піп, отець мій правив:
Не поростай, сину, в думу,
Щоби съ віку не позбавив,
А я вітця так не слухав,
Всідлав коня, та й на волю,
Ледви шаблею зворухав,
А вже-и попав у неволю“ (ст. 13).

Товариші просять його, щоб заспівав їм думу. Сей съпіває про недолю України від Турків. Рівночасно ходять по огороді башеві бранки.

Помежи ними найкрасша бранка
Із Богуславля попадянка (ст. 17).

Баша любить її, хоче мати жінкою, під умовою щоб покинула християнську віру. Маруся однаке на се не годить ся. Ходячи по огороді в задумі, чує братів съпів. Раб поясняє її, хто сидить у темниці. Тоді зродилася у неї постанова, щоб сих невільників випустити на волю.

Над курганом коло Богуслава молить ся народ; між ним молить ся й старий піл Ефрем та думками завдає собі жалю. До нього приступає якась чужа жінка та сповіщає його про доиньчину долю:

Поїхала віддається
Твоя дочка за поганця,
За поганця-бісурманця... (ст. 33).

Плян Марусії дозрів уже. Баша дуріє за нею, то смерть її задумує, то стас ласкавим мов ягня. Марусії приходять на думку рідні сторони й люде і пригадує собі, що саме приходить Великден. Ся пригадка дуже болюча для неї:

„Ратуй мене, міцний Боже,
Пречистая Діво!
Одним доля пійшла право,
А мені у ліво.

Дають страву, дають шати
Турки бісурмане,
Кажуть віру понехати,
Вірити в погане.

Споможіть мя усії съвяті
До такого діла,
Щоби швидше смерть понесла,
Ніж віру зломила“ (ст. 37).

В поганого баші віра
І любов погана,
Моя доля чиста, щира
Не для бісурмана.

Ой устелю я устелю
Єму слюбне ложе,
Звеселити ся, зачудуєсь
Ціле Запороже (ст. 42).

Серед нічних любоців з башею навертає Маруся розмову на козаків-невільників і дізнається, що ключі коло баші — саме від темниці, а нещасних земляків жде незабаром смерть. В неї „засьвітилися очіці, наче у лютої вовчиці“, спогадала напад на Богуслав і зі словами: „Погана віро, гинь, собако!“ — заколола башу. З ключами вибігає і велить усім іти башу ратувати, а сама відмикає темницю й говорить до перестрашених козаків:

„Ой не будьте так лукаві!
Мені щиру віру дайте,
Скоро пута ізнимайте!
Я від баші втікла бранка,
З Богуславля попадянка.
· · · · ·
Чи знаєте, що сьогодня,
То субота великома? (ст. 48).“

На те козаки поскідали свої окови і стали рубати Турків, накінець підпалили замок. Серед боротьби гине й Маруся, її заколює невільниця-супірница Саді,

Одна бранка, перекиня,
Що то віри відцуралась,
Стала жити як Туркиня (ст. 39).

Смерть її так розлютила козаків, що знишили та зруйнували все до чиста. Марусю Богуславку поховали козаки на ріднім степу. На її могилу приходить молитись і плакати старий батько Ефрем, що став жити милостикою.

Ось короткий зміст поеми. З цього видно, на скільки її як покористувався Згарський козацькою думою. Вона дала поетові лише найзагальнішу основу до цілком окремої, орігінальної композиції. В думі ціла акція обмежена на величню сцену в вязниці, коли приходить до неї Маруся; тут же розбито акцію на пять окремих широко розснованих сцен, що зі змістом думи майже нічим не сходяться. Події коло Богуслава видумані цілком, так само видумана сцена в темниці серед козаків, а все інше або також видумано, або прикроено до нового пляну. Сама геройня лише з іменем подібна до Марусі Богуславки. Згарський поступив тут собі так, як зробив складач думи про Івана Богуславця: треба нової композиції, бо Маруся в думі не виходить на християнську мученицю. Се привело автора до того, що велів Марусі бути не лише ревною християнкою, але й попросту плутатись

у теологоческих раздумованих; для мотивовання всадив у темницю її брата, зробив із неї врадницю й убійницю, присилував її виграти і т. ін.

Що з того вийшло? Наслідком того — невдачність цілої поеми. Що правда, перший історик української літератури зове її гарною¹), однаке ми не можемо за нею призвати майже ніякої поетичної та літературної вартості. Читаючи поему Згарського, маємо дивне враження, що тут помішано трохи народних елементів, дещо зі старо-римського, богато з християнських „житий съвятих“, ще підкріплено сучасним патріотизмом, дуже блідим, та вкінці підсолено ніби-гумористикою. У нас не ворушить ся ніяке чутє, коли читаємо сю поему (річ конечна для доброти поезії), штучність, холод, неприродність — так і відуть із неї. Козаки вийшли цілком не такі, як думав автор; се не герой з заваяттям, думкою та гумором, лиш якісь кльоуни чи щось подібне. Так звана мораль поеми далеко низша ніж у думі, до мотива християнської ревности був автор змушеній додати ще родинну прихильність для брата.

Коли додамо до того невеликий поетичний талант у автора²), дивну нераз наївність у словах і образах³), нечисту мову, то й будемо мати погляд, як нераз живе попеліс під пером деяких авторів.

Нема сумніву, що головний мотив поеми взяв Згарський із Кулішевого запису думи про Марусю Богуславку. Єсть навіть підстава думати, що Згарський перед „Записками“ Куліша ніякого іншого збірника історичних пісень не знав — ані збірника Максимовича, ані Метлинського. В поемі взагалі малий лише відгомін народньої поезії, а їй те, що подибується ся, взяте із I т. „Записок“ Куліша, де крім „Марусі Богуславки“ була ще дума „Плач невільників на каторзі“, „Поединок козака Голотя в Татарином“,

¹⁾ О. Огоновський, Істория літератури руської, т. II, ч. 1, ст. 319.

²⁾ Лише в устах Марусі подибуємо кілька поетичних зворотів, більш ніде, а дума Тинка дуже невдачна, не то що в Шевченковім »Невольнику«.

³⁾ Прим.

Виніс в чисте поле

Вкопав яму та й заплакав:

»Прощай, моя доле!

Нехай тобі буйний вітер

Звонить в сухі буки,

Нехай тобі засьпівають

Ворони та крукі« (ст. 5).

„Бура на Чорному морі“ та „Утеча трьох братів із Азова“. Із тих усіх дум бачимо сліди в поемі Згарського.

Оперета І. Левицького.

VIII.

Рік 1875 приніс нашій літературі друге оброблення Марусі Богуславки, а се „оперету“ Івана Нечуя-Левицького¹), який у перерібці пішов даліше Згарського.

Короткий зміст „оперети“ такий: Річ діється ся в XVI віці. У сотничихи Насти Богуславих веліле; її дочка Маруся віддається за козацького полковника Висіля Тетерю. Серед танцю-забави нападають Татари й беруть у полон Марусю (1 дія).

Другого дня збирається козацька рада і, хоч був тоді мир із Турками, ураджено піти в похід, проти волі гетьмана Томила; гетьманом обрано Ярему Байду. За козаками пішла Насти Богуславиха, присягаючи пімстити ся на ворогах (2 дія).

На березі Босфора стоїть двір Юсуфа-паші, теперішнього чоловіка Марусі Богуславки. Вона любить свого чоловіка і своїх дітей, та ніколи не може забути своєї матери і своєї України. Найбільша її відрада — самота або розмова з Українками-невільницями. До неї приходить Насти в убранні турецької богомолки і дас себе пігнати. З дочки вона цілком не рада. „Ти жінка нечистого Турка, ворога нашої України, породила отих нечистих Турченят, що може колись спалять не один раз наш Богуслав і продадуть на базарі наших онуків...“ „Прости мені або скарай мене!“ — молить Маруся. „Я потурчилася, я побусурманилаюсь у бусурманській стороні. Я мусіла потурчитись, бо ж я невольниця...“ Мати хоче порізати унуків, але Маруся собою васлоняє їх. Тоді Насти домагається ся від дочки, щоб украла ключі від темниці, де сидять козаки, що пішли були в похід, а самого Юсуфа щоб заколола ножем. Маруся обіцяє все зробити, але не вбити чоловіка свого і батька її дітей. Тоді мати розказує дочці про приготовлений близький напад Запорожців на Царгород — і своїми огністими словами пориває Марусю, що зі словами: „Нехай

¹) Маруся Богуславка, оперета на 4 дії. Київ 1875. Друге видання вийшло 1887 р. у Київі, ст. 79, 16°, ц. 20 коп.

гинуть мої вороги й вороги України!“ обіцяє стати козакам помічною. Тимчасом стара стас нянькою у Марусиних дітей (3 дія).

У темниці сидять козаки, між ними Байда й Марусин брат Панас, співають невольницьких дум. До них приходить на сам Великдень Маруся з матір'ю і дає себе пізнати; та сама сцена, як в думі; потім застелюють у темниці стіл із їдою і квітками, йде жива розмова і съпіви. Тимчасом, коли Турки збираються у мечеті, Запорожці прибивають до берега, виходять при помочі Насті й Марусі, випускають невільників. Коли хочуть кинути ся на саму палату, заступає їх дорогу Маруся і боронить мужа. Козаки проте забивають його і підпалюють палату. Запорожці сідають на човни, Настя веде й Марусю, але ся виривається до дітей. За нею полишається і Настя. Яничари прибігають і вбивають Настю, що вмирає радо, довершивши шімти. Палац увесь у вогні; Маруся не можучи дістати дітей скоче в море (4 дія).

Чи автор цього драматичного твору знову поему Згарського, годі зказати; коли знову, то покористував ся нею о стільки, що подію, описану в думі, розвив ширше й драматично. Загальний плян оперети Ів. Левицького подібний до поеми Згарського, однаке цілком самостійно оброблений, подекуди цілком супротилежно як у поемі. Передовсім не зважував ся автор супроти слів думи „потурчилася — побусурменилась“ — робити в Марусі національну і християнську героїню, як се вчинив Згарський. Усі ті прикмети перенесі він на матірь Марусі. Але й стільки всього, що тіснійше вкажеться в думою; поза тим уклад „оперети“ й її характер цілком довільні. Проти виразних слів у думі, що Маруся була попівна, вона тут виходить сотниківною, без батька, хоч у думі згадуються батько-мати. На жаль „оперета“ Ів. Левицького має так само мало літературної стійності, як і поема Згарського. Вона видимо писана для сценічних ефектів. Відбив ся теж на ній націоналізм автора; Настя — се апостолка сучасної національної української ідеї. Говорить такими словами і про такі речі, як у XVI ст. ніхто не то не говорив, а й не думав. Сей патріотизм Насті послано до того, що ми бачимо радше якусь напів божевільну фантастку, аніж нормальну людину. Настя-патріотка придущила Настю матірь. Вражене виходить дивне, не скажу, щоб гарне. Маруся більш реальна і відповідає думі, однаке дуже і дуже бліда. Все інше на другому плані. Замітити треба, що тут Юсуф-паша — людина добра, не звір-чоловік, як у Згарського.

„Оперета“ написана переважно віршами, зліпленими із найріжнійших пісень, обрядових, любовних, історичних дум і т. ін.; де пісень не ставало, там ужив автор прозового оповідання. Виписків із дум про Марусю Богуславку єсть кілька, майже дословних. Мотив до виведення матери взяв автор, як видно на перший погляд, із обговореної вже пісні про матірь і дочку в неволі.

Як сказано, літературної вартості сей твір І. Левицького, сам для себе не має і поезії в нім стільки, що в якім відривку народньої пісні (у 1 дії цілий цикл весільних пісень); для нас має він лише історично-літературне значення, як один із способів перерібки тої самої теми. Що ся сторона „оперети“ І. Левицького не без значення, побачимо у найближішім розділі.

Поема П. Куліша.

IX.

Нову перерібку Марусі Богуславки в формі поеми дав нашій літературі П. Куліш. Коли вона написана, докладно не знаємо. Се певно, що 1885 р. були вже готові три пісні другої частини¹⁾, значить, перша частина була імовірно скінчена скорше. На сьвіт з'явила ся поема аж у 1900 і 1901 р., і то друга частина без кінця — мала згоріти²⁾. Хоч се будь-що-будь велика втрата нашої літератури, то все таки легко можемо тут обмежитись головно на першій частині, а про інше говорити додатково, бо друга половина, як побачимо, виходить поза круг історично-літературної теми про Марусю Богуславку. За те перша частина основана переважно на козацькій думі, почасти й на тім матеріалі, який приготовили оба Кулішеві попередники. Тому возьмемо на перед під огляд першу частину поеми. Події в ній означив поет на 1620 рік.

Зложені вона з сімох пісень, розмірами не рівних, із зачівом, прольотом і епільотом. Останній міг належати аж на кінець другої частини, та коли вона затратила ся, міг його автор додати до першої частини³⁾.

¹⁾ О. Маковей, Панько Ол. Куліш, огляд його діяльності. Л. 1900, ст. 157. Диви теж Л. Н. Вістник т. XIII, ст. 118.

²⁾ Маруся Богуславка, поема П. А. Куліша, 1620. Літер. Науковий Вістник т. VIII і XIII). Перша частина вийшла теж окремою книжкою. Л. 1900, 8°.

³⁾ При тій частині не зазначено, що се перша частина; поет уважав її мабуть з разу за цілість, а тільки потім докомпонував другу частину.

Заспів звернений до Г** Б***, себ-то до дружини поета. Вона — його дух съвітлокрилий, пречиста в помислах, у задумах величня, а сам твір — се її слово, „натхненне праведне високого й съяного“. Її можна прирівняти лише до ангелів, душ съятих:

Сияй і проливай в серця людські відраду:
Нехай твою трону, спасенну стежку знають,
Нехай над съвіт увесь во зло бояти щиру правду,
Для неї родяться, за неї умирають (ст. 1).

Значить ся — поет поклав у поемі ідею правди як ціль, одиноку, не лиш для себе, а й для нас. Звісно, не перший Куліш бе поклони перед ідеєю правди, сим богом у прямуваннях великих умів, але й не перший він ударив чолом перед зманчивим стовбуrom.

Прольот має на меті увести нас в акцію поеми, чи там пояснити ідейний бік її. Се останнє властиво головне, тут маємо неначе вступне profession de foi самого автора в поглядах його на нашу минувшину. Кулішеві гадки персоніфіковані в особі богу-славського попа Державця, що

Славний на всю Корсунщину,
Та й на цілу Україну,
Сауїцький ненавидник,
Жидови й Ляхви противник,
Із Шілгіря Ярославець,
А на прізвище Державець.

Він покинув рідну сторону і перейшов на Україну, бо

Волів лучше тихо попувати,
Ніж в Ляхами бучно панувати,
Сауїцтву в ноги себе слати,
Вельзевулу душу продавати (ст. 2).

Незлюбив був Польщі й її порядків, але не були йому до вподоби й українські, спеціально козацькі. З козаками він не братався, не спивав з ними горілок і медів, хиба картав їх у церкві за погані діла та казав їм усю правду в очі.

І полковника й козацького гетьмана
Уважав за нехриста і бусурмана.
Бо вони Дніпром на море випливали,
Та й купецьким суднам пільги не давали,
Християн замісів невірних розбивали,
А награбивши здобичі, прошивали.
На підпитку славились-хвалились,

Що за віру християнську бились,
 І пяне кобзарство підкупляли,
 Щоб у кобау про лицарство їх бряжчали.
 А пропившись,
 І, як кремях той, оббившись,
 Свою рілну Україну плендрували,
 Милосерного гріхами прогнівляли,
 Божий міч, Татар, на села накликали,
 Много християнських душ занапашали (ст. 3).

За такі слова, звісно, козацтво не любило Державця, „часточок“ йому не давало, акафисти наймало по інших церквах. Лиш один старший, статочний козак, ва прозвище Товстогуб, жив добре з попом, любив „без чарки про спасені речі говорити“. Правдива ціль одначе тих відвідин були не так спасені речі, як попова дочка Маруся, „що всім брала очі красотою“.

Такий зміст прольоту. Що він написаний умисно для введення Кулішевої тенденції, се ясно видно. Поетови хотілось зробити своїм однодумцем богуславського попа, хоч сей піп безпосередно з поемою не вяжеться, він не то що тут непотрібний, а й навіть подекуди противорічний тому, що віє в дальшої поеми. Про стійність сих поглядів, яких богато розсипано по цілій поемі, говоримо окремо.

Залияння старого козака були даремні, бо Маруся цілою силою молодого палкого серця любить козака Левка Кочубея. Він, як і загал козацтва, не до вподоби був старому попові і задля того часто приходило до словної незгоди межи ним і попадею. Мати, звичайно, більш знає вподобання молодої дівчини і більш їм потурає, тож і не хотіла слухати, щоб єдина її дочка мала стати жінкою старого Товстогуба. Батько навпаки, видів усікі користі за статочним, заможнім козаком і не щадив Левка Кочубея, „злidenника та безземельника“:

„І батько й дід його,
 І рід і плід його,
 Се все було ледащо :
 Бо козакуючи,
 Статки гайнуючи
 Позводились нінашо“. (ст. 7).

Сі пересварки не спиняли кохання між молодими. Коли Маруся на романтичних сходинах признається Левкови про батьків напір, сей потішає її, що

„...поки на небі зорі
Місяця стрічають,
Поки на безкрай морі,
З вітром філі грають,
Товстогубу не придбати
Чорних брів дівочих!“

I словами горячими, як молода душа, красками буйної та вільної уяви малює він їй, як то козаки вибирають ся в похід, як його обібрали старшим над усіми, як наберуть богато добичі, покриють ся славою й багатством, як славу його золоті струни передадуть будущині. Маруся сповідається перед матір'ю із ім'ям Левкових і приєднує її для себе. Попадя віддається теж мріям, рада, що хоч на старість побачить свою дочку у щастю. Щастє доні — се ціль її життя, тож і супроти щасливої Марусі вдово-лилась би дуже не почесним становищем:

„Буду хотъ що днѧ помости
Шарувати - мити,
Аби в панськїй високості
Хотъ-но рік пожити“ (ст. 9).

Козацький похід був дуже не до вподоби старому попові. Не тому вже, що козацтво всяку добичу пропиває і ходить опісля знов таке голе, як перед тим, але тому, що за ними вганяється орда й пустошить Україну. I саме вибрали як найтяжчий час, коли то

„Стято голову велику,
Ясну та розумну,
Що всю Русь обороняла
I Ляхву безумну“... (ст. 9).

Так характеризує він смерть Станіслава Жолкевського під Цоцорою. Він боїться, що бусурмане пімстяться страшно за сей козацький похід. Щоб цього не бачити він вадумав навіть покинути нещасну Україну й піти з іншими на займанщину в Москвищину.

Не вернулись козаки з походу, попали в невою, за те хвари Татар покрили Україну, мовляв тому, що козаки проти договору кинулись на купецтво. Міста й села падають жертвою татарського нападу. Нещастє не минуло й Богуслава, а в нім попівської родини. Бородатий Татарин, як показується ся, брат попаді, бере в полон Марусю, призначуючи її згори для падишаха („Роксоляна

друга“), їй підпалиє хату. Піп згорів разом із церквою, а мати, з болю, жалю і страху наче божевільна, кинула ся у степ, в дорогу в Туреччину шукати дочки. Її все ввижається, що перед нею котиться стята голова Жолкевського, вона біжить за нею, хоче зловити. В буджацьких степах вона падає замілла. Тут знайшов її ледві-живу Кантемир, наставник буджацької орди, прозваний Кривавим Мечем, відчутив і дав у опіку своїй жінці Заїрі, колишній бранці,

Що золотим волосем і очима
Являла тип найкращий України,
Той кроткий тип, що серце херувима
Заніс до нас із Тигра та Евфрату ;
Не той, що у жалю ваги не знає,
Що мов козацька кров лиха завзята,
В любові кипить, в ненависті палає,
І щільй Божий съвт нізаще не вважає (ст. 25).

Старанна опіка сеї Заїри привела стару жінщину до здоров'я. Коли вона перший раз побачила Кантемира, взяла його за Левка, — так був до нього подібний. Покажусться, що се два брати, оба татарського роду, з матери України :

„Моя мати була добра,
Чесна християнка,
Із Рогатина, з Підгіря,
Бранка-полонянка“ (ст. 31).

Кантемир обіцяє попаді завести її до дочки. У Стамбулі показує він по дорозі з гордощами сей мертвецький гак, що на нім повис був Байда. Коли стара завважує, що за те його душа певне в небі, попадає Татарин у страшенну лють, лиш пошана супроти матери і дане слово здережують його.

Тимчасом Маруся стала богинею султана Османа. Він погорідав усіх своїх жінок і гаремниць, лишив тільки дванадцять служебниць, „щоб їй у вічі мов ті пси гледіли“. У Стамбулі звязувано з нею надії на внутрішні політичні переміни, що Маруся піде слідом за славною Хасекі-Хуррем, однаке вона гордіє сією назвою, для Османа не має ласки. Султан при ній „мов дитина смирна, до неї доторкнути ся не съміє“ і дуже врадував ся, почувши, що в Кантемира є Марусина матери. Зараз послав на зустріч золоту галеру на перевіз її до Цариціних Палат.

Золота була گалера султанська, чудова була природа довкола
російський був вид на город; за те горем і нуждою били в очі,
невільники-галерники:

До пояса нагі плечисті чупридири,
Леви Норогів, лицарі Лимана,
Сиділи в ряд, без волі і без сили
Метяутись на грізного бусурмана.
Залізні кайдани їм повивались
Мов зуби Цербера у голі ноги;
Гребли всі в лад, аж потом обливались,
Бо потурнак ходив між ними строгий,
І карбачем крутим їм додавав підноги (ст. 41).

Старенька питав Кантемира, чи-ж не казав він, що їх віра
повеліває милосердє? „Повеліває, нене — каже той — навіть і до
злюки, та не до зрадника“... Тинчаком доїздять до Цариціних
Палат. При вході стрічає їх брат Іван, тепер Абаз-баша, з по-
клоном, але сестра з погордою жинає його:

Біжить, а перед нею двері
Немов рука неарима відчиняє...
Ії Маруся, мов едемська пері
Летить на зустріч, вся мов рай сияє,
І до колін своїй матусі припадає (ст. 44).

Маруся веде матір' у свої богаті кімнати, з яких одну пе-
ремінила на християнську каплицю. Туди заходив на відправу
сербський піп, із дозволу самого султана. Сам він християнській
вірі прихильний, має навіть потайне бажання стати християнином;
для України теж має серце, бо малим скитався по степах, пізнав
мову й жите Українців. Супроти того у Марусії родить ся думка,
чи справді не стати жінкою Османа. Мати сьому противна:

„О, коли-б же мені бачить
Сього не діждати!
Се диявольська спокуса...“ (ст. 45).

Турки для неї особисті й релігійні вороги-шоганці, то вона
не знає ніякої згоди з ними.

Серед виливу чутя обох жінок, до котрих прилучається
Заїра, приходить сам султан. Між ним і попадею розводиться
широка розмова про відносини України до Туреччини. Осман ви-
словлює подібні думки, як автор на ветуші; кінець ворогуванню
обох народів зробить аж він:

„Вже бунчук царський у мене
Має за ворітми:
Двину з усіми військами,
Як орел із дітьми.

„Рушимо в козацьку землю
Під покровом божим,
І кінець паскудним вашим
Подвигам положим!

• • • • •
„Ми поїдемо всі троє
На ту Україну,
Що вродила пишну вроду,
Осяйну картину.

„Я вінця мого не кину,
Візьму на Україну,
В славнім Київі великом
Сей вінець надійну.

• • • • •
„На Дніпрі-Славуті й Росії
Помурую башти,
Щоб з Москвою та Ляховою
Більш не воювати.

„Обгородимо Україну,
Зробим Божим раєм,
Віру вірою зоставим
І звичай звичаси.

„І сей рай, моя царице,
Тобі подарую.
Мов на голову корону
Пишну, дорогу“... (ст. 51—2).

Сей дужий чоловік стає дитиною перед Марусею; сісти коло неї не зважується ся.

„Він царює грізно й бучно
За моїм порогом...“

— говорить вона.

Стара ненька розвідалась уже про долю Левка Кочубея, що він тепер у темниці і згодом розказала про се Марусі. На сюзвістку недуга звалиює її з ніг; ані лікарів ані Османа не хоче бачити у себе. Султан вдав ся тоді за порадою до Кантемира і там порішено визволити українських невільників, і то так, немов

се робить сама Маруся. Заїра іде до Цариціних Палат і відкриває перед нею плян виїзду при помочі Кантемира, що буцімто тепер став не в ласці Османа й бажає піститись. З невільницями утікати Маруся не рішається, вдає себе на ласку долі. Саме тоді султан виїхав буцімто на лови і віддав найвищу владу у царстві в руки Марусі.

У невільницькій темниці, Чорній башті, сидять козаки, з яких по одному вішано що дня на мертвецькім гаку. Сумна їх доля змальована прекрасно поетом:

І понуро мовчать молодці низовці чуприндири ..
Без одного сидить їх у башті десятків четири.
Вже від нужди облягали в хирних обірванців гири.
І в кулак, як мовляв той кобзарь, з голоднечі трубили.
У віконечко їм милосерна рука подавала.
Трохи хліба съятого, а часом кришеник і сала,
А про борщ вязники вже, який в нїм і смак, забували,
Сировцем та потапцями душу гіркую питали.
Повпивались кайдани у ноги бідахам і в руки...
Дозидають на прикові короткім страшеної муки.
На соломі гнилій, мов той пес волюлюга, лягали,
Полягавши, слізами один одного обливали,
Україну простору та вольну, свій рай, споминали... (ст. 61).

Старі козаки плачуть за волею, степами, Дніпром і Січею; молоді жалують, що в похід виходили, замісі „хліб съятий в полі на волі робити“, бачуть у тім кару божу за іх гріхи проти церкви, рідній людій. Остро й грімко картає їх плачі Левко, закидає їм, що лише задля їх пянства попались у неволю, і хоч він перед Богом невинний, тики радо умре з тими, з ким слави набрав ся. Невинною зове він і свою любов до Марусі, що з нею „ні разу й за руки не взяв ся“, і тепер її любити не перестав, хоч вона вже „велика цариця“.

Серед його мови розчинились двері і до темниці війшла Маруся з Заїрою, звіщаючи їх про визволі і готову вже галеру з добром на дорогу. До Левка говорить:

„Духу мій!
Наступила хвилина гіркої земної розлуки...
„Знай, ніколи тебе, о, ніколи я так не любила,
Як у нужді страшенній, в багні і в кайданах уаріла!
„Приступи, щоб по всій Україні та слава повстала,
Що велика цариця тебе ув уста цілувала.

„З твоїх уст я пю смерть!... Добре се знаю,
І кончину свою поцілунком солодким витаю“ (ст. 65).

По тих словах вибігла, покинувши берло, а

Козаки, стрепецянувшись як мурі ведмеді, казали,
І хрести величезні на себе ридаючи клали:
„Хоть потурчилася ти ради лакомства й панства, небого,
Молитов по Україні й пісень про тебе буде много.
„Спасемо ми гуртом від гріхів твою душу убогу,
А до Турчина знайдемо лучшу, не пяну дорогу“ (ст. 66).

Розгніав ся на се Левко, бо не їм спасати Марусину душу, — вона съята.

Турки дивувались, що сам Кантемир провожав козацьку багату галеру, звану тріумфальною, і свої дивування звели до ось якої пессимістичної гадки:

„Нї, не нам, не Туркам править
Світом сии широким:
Переважує нас Русин
Розумом глибоким!“

Епільогом чисто - індівідуального змісту кінчить ся перша частина.

Друга частина поеми, що означена 1621 р., починається дивним чином від пісні девятої, хоч перша кінчує сеною. Тут певне або пропуск, або похибка. Ся друга частина не скінчена; з неї маємо лише повні чотири пісні, уривок тринацятой і подспів¹⁾). У трьох перших піснях події відбуваються в Київі, здебільшого в Печерській Лаврі. Тут під наовою Єзуїтів і православного духовенства Україна готовиться до боротьби з Османом. Повертаються і козаки з неволі й розказують про чудесний визволі при помочі Матері Божої; Левко-ж про себе думав, що Маруся певно жите поклада за їх волю. Тимчасом між Марусею і матірю прийшло до трагічного конфлікту. У доньки настутила внутрішня переміна в поглядах на справи віри, вона висловлює єретицькі пантеїстичні гадки, і за те мати хоче вбити її, але їх розлучено в пору. Ся душевна переміна в Марусій ішла поруч із прихильністю її до султана: вона стає його жінкою. Подспів не вяжеться

¹⁾) Літ. Наук. Вістник, т. XIII, ст. 117—139, 239—262. На ст. 255 дописано Кулішем: »Поему не скінчено — у другій мусить бути та ко ж два цять пісень«. Тому то уклад поеми незрозумілий.

безпосередно з поемою, він чисто індівідуальний. Між дописками Куліша єсть плян цілої поеми¹). Після нього Осман II рушає на Україну, щоб привернути варварство для культури. В бою над Дністром бере участь теж Маруся, коли козаки увірвались у табор. Вона, боячись, зустрічається з Левком і паде. Осман із жалю пішов у схід за очі, козакам дісталася побіда, а Ляхам слава. „Земля вісталася без сонця (Марусі) і місяця (Османа)“.

X.

Коли прирівняємо Кулішеву поему з козацькою думою й іншими письменними перерібками, побачимо, що її автор найдальше від усіх відбіг від того матеріалу, який дає народна словесність. На думу він перший звернув увагу, бо перший записав її; що знов теж обі літературні її перерібки, про се годі сумніватись²). Видно се передовсім у композиції поеми. Згарський зробив початок, розділивши події, звязані з Марусею Богуславкою, між Україну і Туреччину; за тою гадкою лішов І. Левицький; Куліш не лише приймив сей розділ, він його розвинув ще дальше, переносячи в другій частині поеми осередок подій знов на українську землю. Коли судити з відриків і дописків, то треба призвати, що ся друга частина — се чистий плід уяви поета. До сього не мав він ніякого взору ані в історичних піснях, ані в творах інших українських письменників; за те й більш усього тут мають перевагу фільософічні розумовання³). Перша частина має ще більше анальгій у попередніх перерібках. Згарський вивів перед нами видуману постать богуславського попа і приклав до нього моралізаторські навчання, які бачили ми вище; Куліш переймив сей мотив, закрасивши своїми історіософічними поглядами. І. Левицький впровадив замість батька матірь і її віддав мало що не першу роль; Куліш покористував ся й сюю креацією для повноти свого утвореного світу і віддав їй та саме першорядне значення, з таким самим характером, який має Марусина мати у Левицького. І Згарський і Левицький увели новий мотив у історію Марусі, якого не маємо

¹⁾ Л. Н. В. ХІІІ, 256.

²⁾ Що Куліш написав свою поему не скоріше 1883 року, се видно з тенденційної закраски його твору і зі звязку з драмою «Байда» та поемою «Магомет і Хадиза».

³⁾ Нескінченість сеї частини не дає нам її порівняти з поемою В. Потоцького Wojna chocimska або „Османом“ Гундуліча.

в думі. В першій поемі Маруся рішається увільнити козаків, почувши голос рідного брата між ними; у Левицького вона чинить се з намови матері, знаючи, що між невільниками є теж її брат Панас. Сі бічні мотиви зменьшують безперечно етичну вартість самого діла, та все таки Куліш приймив їх до своєї поеми. Однаке замісь брата виводить коханка — Левка Лочубея. Між народньою думою, оперетою Левицького і поемою Куліша є ще одна спільність, якої нема у Згарського — се добровільна згода Марусі жити серед нового світа. В мотивах однаке сеї сторони велика між ними неоднаковість. У всіх перерібках Маруся остаточно гине, та неоднаково. В характеристиці українського й мусульманського світа ріжниці теж величезні, а Куліш сходить ся з Левицьким лише стільки, що там баша а тут султан — люде добрі і тихі.

Отсє головні анальгетичні подібності між усіми перерібками. Понад се Куліш увів богато нових елементів у поему, а перейнятими дав інший характер. Усі вони мають трояке жерело: історію, історичні пісні й історіософічні погляди Куліша.

З історії вважає поет жінку султана Османа II (1604—1622), Міліклію, славну свою красою, Русинку-бранку в простого роду (Hammer, IV, 531) і на неї переніс діло Марусі Богуславки. Тим самим історичний Осман II і Кантемир. Історія однаке не дає права ідентифікувати Міліклію в Марусю Богуславкою (причини наведено попереду), ані ідеалізувати Османа й Кантемира. Перший, хоч належав до славніших турецьких султанів, не мав і не міг мати таких ідей, які приписує йому Куліш. Звичайна у Турків жажда підбоїв — се ще не культурна місія, тому то всі його тиради про перебудову світа скоплені, як каже Німець, з повітря. Що до Кантемира, то Куліш не міг більше прогрішитись супроти історії, підносячи його до ступні ідеального героя. Помінувши се, що він стає в ласках Порти і набирає значіння серед Татар аж після 1621 р., а не перед тим, як хоче Куліш, — цілий його характер противний історичній правді. Він начальник Мансурів, племени найдикшого й найлютішого зі всіх Татар, воює безперестанку з кримськими ханами, безправно нападає на польську державу, так що вкінці Порта для внутрішнього спокою велить його задушити (1637)¹⁾. Коли такому Кантемирові поручає

¹⁾ В. Смирновъ, Крымское ханство, ст. 481 et passim. Куліш посунув ся в легковаженню історичної правди аж до сього, що велить Кантемировій ма-

автор „губить лихе, що правду зневажає“, то се вже хиба вийде на саме зневажаннє історії... З історичних осіб по українській стороні немаловажне місце в другій частині поеми займає Петро Сагайдачний і сей виведений у повних красках, відповідно до козацьких симпатій Куліша. Що до Кочубея, то саме ім'я історичне, але аж в кінці XVII ст. Левко, звісно, видуманий. Кочубеї походили дійсно з Татар і тому звали їх Шевченко „Кочубеями - Нагаями“ себ-то Нагайцями. Таких козаків татарського походження було тоді доволі: Сулима, Джеджалій і ін.

Богато елементів до збудування поеми взяв Куліш із народніх історичних пісень. Помінувши те, що майже половина поеми написана на основі народної ритміки (коломийковим розміром), маємо поодинокі частини в поемі взяті безпосередньо з народніх пісень. Сюди належить головно сесма пісня, де малюється стан невільників. Красок тут дібрано головно з дум „Плач невільників“, „Буря на Чорнім морі“¹⁾). З думи про Марусю Богуславку

тері гинути від козацького ножа (ст. 26), коли тимчасом його родину (і жінку) вирізали самі Кримці серед боротьби між племенами. Про те, щоб Кантемир був рідний із Кочубеями і походив від матери-бранки з Рогатина, нема що говорити, се чиста видумка поета.

¹⁾ Наведені вже вище образи галерних і темничних повільників нагадують думу про невільників на каторзі:

Там много війська понажено,
У три ряди бідних, безщасник невольників посажено,
По два то по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки повязано.
Тоді бідні безщасні невольники на коліна упадали,
В гору руки підйомали,
Господа милосерного прохали та благали. (Іст. пісні I, 90),

Старі козаки славлять Дніпро, Рось, Сулу, Ворсклу, Дон, Січ — взагалі Україну, і мотив до того взяв Куліш теж із згаданих дум, із закінчень:

»Визволь, Господи! всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З категори бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий
У мир хріщеній,
В городи християнські!«

Коли поліпшимо дрібні відгуки дум, зазначити мусимо, що найбільш уявив Куліш до 7. пісні з думи про бурю на Чорнім морі. Словідъ Олексія Поповича вложив він для догоди своїй тенденції в уста молодих козаків-невільників:

безпосередно взято мало, навіть перемінено число і невільників: в думі сімсот їх, тут їх лише сорок без одного. Пісня про невільників написана в формі, зближенній до думи, а деякі звороти мають свій відгук в основній думі. У Куліша читасмо:

Та ці золота на морі,
Ні на небі сонця
Не побачить бідний бранець
Із своего віконця (ст. 60).

У думі:

То вже трицять літ у неволі пробувають,
Божого съвіту, сонця праведного в вічі собі не видають.

Згадка про Великдень у поемі цілком пропущена. Коли Маруся, прийшовши в темницю, назвала себе,

Затрусились невольники бідні з журби та з печалі,
І від тури тяжкої лицем до землі припадали.
„О, бодайже, Марусю, ти щастя та долі не мала,
Що ти нам царюванє своє осяйне показала!“ (ст. 65).

Сей виклик, як бачимо, цілком не мотивований, тому то сама напрошується ся догадка, що Куліш учинив се умисно, аби лише козаків показати гіршими, що, мовляв, без причини проклинають свою спасительку. До такої переміни автор не мав права, бо в думі проклін дуже гарно, і психологічно дуже вірно мотивований:

То тоді ті козаки тес зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:

Так мовляли старі козаки, січові козарлоги;
Молоді-ж підймали гуртом плач невольницький другий:
»Ой чого нам було в козаки сі охочі ходити!
Чи не лучше-б нам хліб съвятий в полі на волі робити?« (ст. 62).

І даліше кають ся вони, що ходили частіше до корішми ніж до церкви, съвята й посту не поважали, рідно зневажали, перед церквою шапок не здймали, жінок і старців стремям у груди штовхали, дітей кіньми тратували, дівчат манили й у гареми продавали, без міри пили-гуляли й т. ін.

Усі ті гріхи, окрім продавання дівчат, бачимо в сповіді Олексія Поповича і маже тими самими словами, що й у поемі. Гріхи ті, привязані до вандрівної християнської легенди, бажалось автору пришипилити цілому козацтву, хоч і як дивне таке розумовання.

„*Та бодай ти, дівко-бранко,
 Марусю, попівно Богуславко,
 Щастя ѹ долї собі не мала,
 Як ти нам съвтый празник, роковий день
 [Великдень сказала!*“

Розумієть ся, Кулішева Маруся не признається, що вона потурчилась, а просить лише молити Бога за її душу й поклонитись від неї всім людям на Україні. За те козаки зовуть її потурченою: „Хоть потурчилась ти ради лакомства й панства, не-бого“... Се зробив автор теж не без думки мабуть.

ІІ. Куліш покористувався при будованню поеми ще й піснею про Іванця Богуславця. Він у поемі брат попаді, нападає на попівство, сам бере в неволю Марусю і віддає султанові, за те й стає Абаз-башею. Звісно, згадувана нами пісня не дає матеріалу до такого сполучення, бо Іванець і Маруся лише імя мають спільне, більш нічого. І сього треба було Кулішеві для тенденції, бо в оповідання сього перевертня під час нападу довідуємося, що його колись продав за море козак Гнат Шуя і тим-то нападом він буцім-то хоче пімстити гріхи України, бо він між Татарами

„*Немов на съвтіт удруге народив ся,
 І думками про Божество съвтими,
 І правдою без хиби просвітив ся*“ (ст. 13).

Абаз-баша — історична фігура з поч. XVII ст. З невільника Івашка чи Івася (Абаз мабуть перекручене в Івась) став наперед потурнаком, наставником над галерою, прийняв іслам (порівняй думу про Самійла Кішку), після мав великі достоїнства між Турками, був у ласках Османа II, 1633 р. ходив на Каменець. Куліш знов про нього в Твардовського історії Владисла IV або в оповідання Шайнохи (Dziela, II, 565) і повязав його з Марусею Богуславкою й Іванцем Богуславцем.

Тепер перейдемо до третього жерела мотивів у поемі, до історіософічних поглядів Куліша на нашу минувшину.

XI.

Хто хотів би докладно обговорити фільософічні, релігійні, політичні, суспільні та історичні гадки П. Куліша, які розсипано густо в поемі, той мусів би списати на се окрему книгу. Се для

нас неможливо, та й не потрібно, бо всі **майже** погляди Куліша чисто індівідуальні і не мають прихильності навіть у поодиноких людей, не то у більших або меньших гуртів. Про загал української суспільності не може бути й мови. Тому говоримо коротко і про найважнійше лише.

Я не міг би підшукати Кулішеви анальгічного письменника серед інших народів, щоб ішов так проти поглядів цілої суспільності. Були, правда, еретики-письменники, Байрон, Гайне, Ібзен і ін., але вони чи скоріше чи пізнійше здобували собі признання перед своїх. Вони були лиш ворогами сучасного їх ладу, чи сучасного їх загального съвітогляду, були лиш каменярами нових душок, що опісля приймались перед суспільнотою; Куліш став головною співаком нашої минувшини й оспівував її так, що звернув від разу проти себе цілу осьвічену частину народу. Сучасного житя і сучасних ідей він доторкався мало і не на тім полі збудував свою славу, хиба стільки, що де лише міг, завертав вістрє свого меча проти своїх теоретичних противників, в отсій поемі назвав їх навіть „ордою дикою під бунчуком науки“ (ст. 67). Тепер, по смерті поета, меньш острими стали закиди проти нього, і щораз більш стають обективні, деякі треба в нього здіймити, але повна регабілітация, хоч ледви оправдане, належить до будущини.

Увійшовши в ідейний круг „Марусі Богуславки“ Куліша бачимо передовсім поставлені проти себе два окремі съвіти, **магометанський** і **християнський**. Оба малює нам поет, бажає повноти, але робить се цілком субективно, тому до сеї повноти далеко. Взагалі обективізм у Куліша неможливий, ярка тенденція у нього все горою. Звісно, найбільший ворог поезії — се недостача рівноваги у поета і його тенденція. Безоглядно слів сих брати не можна, єсть поетичні твори високої стійності, хоч тенденційні; однаке коли в них субективна гадка виходить із самого твору, то в інших гадка опановує твір, іде в його основу, закраску і ціль, придушує його. Такі твори пова хвилевим інтересом перестають мати значення. В Кулішевих творах ся нерівновага виступає дуже сильно, розуміється ся, на шкоду поетичної й літературної їх вартости.

Вже з самого початку поклав собі поет змалювати оба съвіти, **магометанський** і **християнський**, нерівно, дати першому перевагу над другим, і сей замисл перевів аж до крайності, за якою лишає

ся... божевілле. Фільософічно-релігійна сторона магометанства нескінчено вища над християнством:

„Аллах — один; немає в ньому ролу,
Всесилен він, не требув підмоги;
Цураєть ся мерзяного народу,
Що обиває у царів пороги,
І вносить прах землі в небесній чертоги“ (ст. 13),

говорить автор устами перевертня Івана. Подібне говорить і Кантемир:

„І дастъ йому (Осману) Аллах орлові крила,
Щоб зняв ся він над усіма царями,
Щоб ідолство борола наша віра,
Щоб Міч Кривавий мстивсь над ворогами,
І перед ним трептів Козак і Лях невіра.“ (ст. 27).

Безпосередні думки поета цілком подібні:

Европо!
Два рази вже ти правду на Босфорі
Безумієм і лютостю гасила,
Аж ось на Білому і Чорнім морі
Ще раз нова запанувала сила,
І давню боротьбу з лукавством поновила.

Як згасло сьвітло, що з гори Синаю
Від громового слова засьвітилось,
І кротким сяєвом земного раю
Між галілейських рибалок явилось —
Палка душа пророка Магомета
Серед пустині правди возжадала,
Огонь любви наїтися поета
У темряві омані роздувала,
І чоловічество від згуби рятувала.

І сила правди, чести і свободи
Єрусалим лихий опанувала,
І лжею отуманені народи
Культурою Арабів осияла.
Обман і лжа врівняли чай дорогу
В четвертую столицю християнства,
Де всі храми невидомому Богу
Сповнились темним і болством поганства,
Затулою гріхів, покровом тунеядства.

Стамбул... перед сим іменем потужним
Народи Западу вострепетали,

І правду борючи кагалом дружним,
Себе від рабства підкуром спасали.
Попсовані лукавим християнством,
Іх деспоти Магометам псували,
І гроші сиплючи між мусульманством,
Хоробрий дух роскошами всипляли,
Кругом султана честь і правду потребляли (ст. 33).

Ми умисно навели довшу виписку, щоб по можності докладно передати гадки Куліша про магометанство. Виходячи з сеї основної думки про висність магометанства, він приєднує остаточно Марусю для сеї віри. Сю переміну показує поет характеристикою душевних почувань Марусі:

„І молилась би й не вмію...“

„О не вмію!... Коли-б гуслі
З моря й гір зробити,
І ва них не струни, думи
Серця почепити,

„І зефіровими крильми
В них зарокотати, —
Може й я-б тоді з'уміла
Глас до Бога зняти...“

„Молючись тепер німую...“

Тільки тихим серцем чую
Херувимські крила,

„Що на мене ніби з раю
Пахощами віютъ...
В гору руки простираю,
А уста німіють“.

На думку стрівоженої матері — „се все царь невіра робить“, відвертаючи дочку від Бога. На се Маруся:

„Ні Матусю! він до Бога
Душу навергає; Просторонь його чертога
Розуму являє.“

„Я сліпа була, не знала,
Що й за храм великий,
Без кінця і без начала
Міріяд владики.“

„І глуха, не чула хору
Сфер небесних вічних,
Горньої музики твору,,
Мислей передвічник.“

„Бог тепер мені відкрив ся:
Бо розпалась луда
На очах і він з'явив ся
В невимовних чудах.“

„Се той сьвіт, що на Синаї
Людям засьвітив ся,
В галилейські тихі краї
Рибалкам одкрив ся.

„Від пророка до пророка
Вічно переходить:
Ним одна душа висока
Другу душу водить...“

(Л. Н. В. XIII, 250—1).

Сі погляди, взяті не то з пантеїстичного, не то з дієтичного сьвітогляду, характерні для самого автора: він їх мабуть мав за свої, бо подібні гадки розкидані в поемі. Тут рівночасно завважаємо, звідки дійшов Куліш до такого розуміння релігійної правди. Вище наведені слова Марусі показують, що Куліш був прихильником т. зв. еволюційного обявлення. Абсолютна й вічна правда через уста пророків переходить між людей і стає чим раз вища, ясніша. Його погляд дає можливість вибирати зноміж усіх релігій верна правди і ним наповнити серце, що

...широкої набралось
Під небом свободи,
Що безумство витісняє
З людської природи;

I поезії натхненнем
Праведним сповнилось,
До всіх вір і всіх язиків
Рівно прихилилось (ст. 23).

Ся безсторонність і рівна для всіх прихильність — се дуже ідеальна прикмета освіченого чоловіка, та на жаль Куліш такий не був, хоч про се впевняє нас. Коли читаемо поему, се як раз і бе нас у очі, що не рівна прихильність до сих і тих, у тім спеціальнім випадку — до магометан і християн. Се й видно з попереду наведених варивків. Що до себе, Куліш не дав нам теж ніякого докладнішого поняття, як виглядає його власна релігія правди, які сторони людської душі (окрім серця), і що найважніше — житя, обіймає вона. Сього ми з поеми не побачимо.

Історія обявлення правди має у Куліша три головні фази: Мойсейв закон, Христова наука, Магометове пророцтво. Останнє з ряду мусить отже бути найдосконалініше. I за тому стоїть поет¹⁾. Ся особлива прихильність до магометанства розвинулась у Куліша

¹⁾) »А пророк наш побратав ся
Із вашим пророком,
Як огнем съятим займав ся
Над усім Востоком.

»Він Маріїного Сина
Мав за путеводню
Ясну зорю, як спускав ся
У гріхів безодню« (ст. 31).

що вчасніше від сеї поеми. До того круга гадок належить передовсім поема „Магомет і Хадиза“ (1883), де пророка назавав „післаницем сьвятої правди“, „чистим ключем чести і свободи, красою високих дум, короною чоловіцької природи“, чого наслідком його „культурні праці величаві“.

Не лише з чисто ідейного боку краще магометанство від інших вір. Його політичні, суспільні й культурні сторони перевищають теж усякі інші. Коли навіть воно сього або того не принесло з собою, то тому винно християнство.

.. О Магомете, сонце правди!
Затымілось ти через амбони дикі...
Посліплено кострами Торквемади
Європи очи на діла великі
Твоїх потомків. Бо із їх культури
Ми прогресивне деспоцтво зробили,
Щоб сотні строїли близкучі мури,
А міліони поуз них ходили
І думали: „Колись тут будуть кучугури!“ (ст. 17).

Ми вже читали про те, що „сила правди, чести і свободи Єрусалим лихий опанувала“, а погана Європа хотіла видерти його з під високої культури Арабів. Усі ті народи, що вели боротьбу зі Стамбулом „бороли правду кагалом дружним“, а їх грішни псувались хоробрі Магометане. Та проте у Стамбулі краще жити, ніж на Україні:

Як поле в них (козаків) буяє бодяками,
Так забуяли серед Царяграда
Невольницькі базари козаками,
Очам одрада, воїнам награда.
І мов грядки в садах цвітуть маками,
Гареми мусульманські забриніли
Дівчатами вродливими й жінками;
А руські діти весело обсіли
З пилавом мисочки, мов голубята білі.

„Султанськими дітьми“ вони зовуть ся..
Чи раб, чи пан був батько нечестивий,
На всіх їх рівно милості поллють ся.
Тут не орудують пани мостиці
Людьми як бидлом. Правда і відвага
Дорогу стеле кожньому однако.
За правду й віру шана і повага
Жде і тебе козаче-гайдамако,
Гультаю без ума, без совісти бурлако! (ст. 34).

Не для того ми Грека звоювали,
 Щоб кров горячу із людей точити,
 А щоб единого Всевишнього пізвали
 Батьків безумних необачні діти,
 I ідолам нічим покинули служити.

Дивись, ледащо, як у нас сияє
 Народ веселий у съятій свободі !
 А в вас панує і достатки має
 Хиба поливода, розбійник, злодій.
 Чи чуєш, исино, як старці співають
 Про ваших лицарів і в кобазі дзвонять ?
 У нас невірні вольності вживають
 Більш ніж у вас ті, що мерців хоронять
 I в пекло до чортяк стадами душі гонять.

...бо в Корані золотими
 Словами нам прописано, щоб навіть
 До ворогів були ми милостиві,
 Цураючись від них великої поживи.

Споглянь на сих Туркинь, що по базарах
 . . . . .
 Роспітують землячку нещасливу :
 Яке життє і горе на Україні ?
 Чи довго ще вона держатись буде ?
 I чом не кинуть при лихій годині
 Гірких тих займищ бідолашні люде,
 Та не оселять ся в якій чужій країні ? (ст. 35).

Поет іде аж так далеко в прихильності до магометанства, що навіть **множенство** приписує лихим тільки впливам (ст. 25).

Зібравши разом усі гадки поета, безпосередні й посередні про магометанський съвіт, мусимо дивуватись, яким способом чоловік так високо освічений, як Куліш, поет такої міри, що над усе ставив любов до свого народу — міг упасти в такий туманий круг гадок, фальшивий із кожного боку. Чи поглянемо на нього з боку історичної правди, чи приложимо до нього міру певних етических принципів, чи вкінці станемо дивитись зі сторони вічних суспільних змагань, чи станемо на точці політичного інтересу українського народа — завсіди побачимо в тім Кулішевім съвітогляді або невірність, або дивоглядність або мертвеччину, або й просто неморальність... Вільно було йому конструувати собі новий

світ релігійних почувань, мати свою окрему фільософію обявленої правди, бути однаковим для всіх вір, чи для одних прихильним, для інших ні — все те вільно поетови. Але рівночасно ся ідейна будівля мусить підноситись на якісь тривкий матеріалі, в зятім із якого будь круга людської съвідомости і людського знання. На жаль тут, в „Марусії Богуславці“, ціла ся будова дуже нестійна. Куліш поєт не малої міри, однаке має одну слабу сторону — він мало орігінальний. При тім він шукає незвичайних тем і мотивів, дошукується ся нових буцім-то ідей, хоче стати якимсь новим реформатором суспільності і т. ін. Недостачі в таланті, чи хиби у вдачі не дають таким людям створити більш або менш орігінального суцільного съвітогляду, за те вони хапають ся за всяку незвичайну думку, горять симпатіями до всякого съвітогляду, коби лише у нім трохи орігінальності, трохи поезії і трохи злуди про вічну правду ; будують цілі теорії на парадоксах, на перекір прийнятим гадкам падуть у щось просто противне, хоч би й як у тім не було рациї, так що ось-ось, здається ся, здобудуть для себе прикмету : ein Geist, der stets verneint — як казав німецький поет. Наслідком того вічне хитаннє, вічне скаканнє з одної противності в другу, суперечність зверхня, між поодинокими ділами, і внутрішня, в самих ділах. А найважнійше се — що вони пристращають ся до людей і гадок, які не то що нераз цілком не орігінальні, але й просто шкідливі. Злуда новости чи поверхової жизненности робить їх фанатиками чужого божества, звісно, доки не знайдуть собі нового... тельця. Всякий гадкою противний — ворог і для нього нема пощади. Що більше, сим ворогом не мусить бути сучасність ; індівідуалізм і пристрасть доведуть їх до того, що стануть воювати з довгими віками минувшини, хоч би й се була боротьба з вітряками.

До таких умів належить П. Куліш і випливом такого індівідуального характера есть його поклін перед магометанством. Кланяється він давнійше козацтву, принаймені одній його частині (Чорна Рада), бив поклони перед культурою Заходу (Крашанка), а після невдачі польсько-руської згоди скилив чоло перед Магометом (Магомет і Хадиза, Байда, Маруся Богуславка), а вкінці пішов просити милостині у Москви (Отпаденіє Малороссії отъ Польши, Дзвін). Певно не сама вдача тут винна ; на се хитаннє зложилась і минувшина і сучасність. На нім відбилась та довговікова колізія, яку переходив український народ від утрати своєї

політичної самостійності, а найбільш спричинилась до сеї деформації сучасність — придушення й поневолення національного життя на Україні, політичний й суспільний гнет росийської держави. Трудність, ба й неможливість безпосередньої праці над розвитком і культурою народа кидала Куліша по всіх полях безмежної уяви, замісів ідеалів показувала фата моргана, як ціль боротьби і терпіння. Се дуже трагічно і се велить нам скласти голову перед жертвою сеї трагедії.

Вернім ся до розпочатого. Сказано, що будівля Кулішева під протекторатом Магомета дуже слаба. Дві особливо бачимо в ній хиби, що мусять розсадити іллюзоричні мірковання. Коли автор поклав натиск на еволюційне обявлення правди, то незрозуміло, чому взяв сюди магометанство. Всякий історик повинен знати, що в науці Магомеда майже ніяких нових гадок нема, а було се лише практичне приладнання мозаїзму й християнства до обставин арабського життя. Коли вже говорити про обявлення правди, то в першій мірі треба б. звернути увагу було на високоетичну фільософію Будди, не кажучи вже про інших великих фільософів старих і нових віків. З того виходить, що всякі фільософічні розумовання дорогою арабського пророка не мають ніякої вартості і показують хиба велику некритичність в доборі гадок і велику пристрасність чи власліплення в переказуванню їх.

З тим вяжеть ся ще одна хиба, що лягла в основу Кулішевих елюкубрацій у „Марусі Богуславці“. Се гадка про культурну висшість маготетанського съвіта. Віра ще не рішає про культуру, хоч може бути важним чинником її. І магометанство відограло важну роль в культурнім возвитку народів, але се дотичить передовсім Арабів тай то саме магометанство було тут майже ні при чім. Та яким чином Куліш злучив у одно Арабів, Турків і Татар — годі зрозуміти. Не лише племінно, але головно політично й культурно се окремі съвіти, мало до себе подібні. Коли перші на основах класичної культури уміли стати першим народом у середніх віках, то другі не то що не перейшли византійської осьвіти, але її придушили своїм деспотизмом і фанатизмом. Про Татар уже й говорити нема що. Се елемент в історії не то що некультурний, але й антикультурний, принаймні в тих часах, про які мова в поемі. Кантемир в історії — природний ворог культурного дорібку, в поемі він велітень у боротьбі за правду й осьвіту. Воно дивно, що Куліш, іменуючи себе навіть істориком, так мало знов сю історію.

Кинувши оком на долю Малої Азії, Греції, балканських народів, Угрів та Румунів, бачимо за турецького панування лише застій і упадок на полі найбільш елементарних прояв людського житя. Про Татар уже й мови нема. Се наш найбільший національний ворог, якому ми в 9/10 дякувати мусимо за нашу сумну минувшину. На жаль, ширше розводиться про се не можна на сім місці, воно й безоптібне: незасліплене оманою око дасть кожному правдиве зрозуміння сеї історичної прояви, бо на тім пункті історія не роман, але жите з обсягу природи.

Куліш хотів признати висшість магометанству ще й з боку суспільного й політичного. І в тім здобув собі мабуть пальму першенства серед письменників XIX ст., бо дійшов аж до похвали невільництва й деспотизму, до цинічного оправдування устами Кантемира й Османа, що вони буцім-то лише карають врадників! Скільки було баламутства в діяльності Куліша, скільки блудів і непорозуміння — всьому тому вінець у „Марусі Богуславці“. Інакше — се моральна руйна...

Такий той сьвіт, що його збудував собі Куліш, щоб могти йому поклонитись. Переайдім тепер до того другого, якому хотів бути поет грізним пророком.

XII.

Сам прольог, з якого ми навели довші виписки, уводить нас від разу в сей круг понять, що їх мав Куліш про нашу минувшину. Прольгом самим він не обмежується, але переплітає цілу поему своїми, що так скажу, еретичними думками так, що ціла поема — неначе полемічна статя, коли не памфлєт. Погляди сі характерні з огляду на самих Українців, Поляків і Москалів. Ціла Україна і всі Українці Кулішеви дуже противні. Сам один лише піп Державець відповідає його гадкам, його теж маює симпатично, а при нім старого козака Товстогуба, що одначе в поемі має дуже маленьку ролю. Левко Кочубей зразу такий, як усі козаки, — опісля стає поетом милійший, хоч у тім простиранні. Понад те — все варварство і дич:

„Вирвавсь я із рук східних
Хижих Езутів,
Та й попавсь у хижі лапи
Наших людойдів“ —

говорить про козацтво богуславський піп. Боротьба українського народу з Турками й Татарами — се виключно розбирацькі напади, щоб на спокійних людях поживитись. Обробляти землю їм не хочеться. З тої причини поет оправдує всі поступки Турків і Татар. Між гадками самого Куліша й Османовими нема віякої ріжниці:

„І нема між вами правди,
Ані щастя-долі,
Опірч пянства та гультайства
Та дурної волі.

„Мов той вітер попід небом
Чорні хмари гонить,
Так про вашу марну славу.
Пяна кобза дзвонить“ (ст. 51).

Коли Осман виповнить свій великий плян,

„...не буде вже козацтво
Бурею літати,
Та людей безоборонних
Грабить-руйнувати.

„А засяде по левадах,
По садах співочих,
І чигатиме поживи
Від волів робочих“ (ст. 52).

При описі темниці дав собі волю Куліш: припняв до козаків усякий гріх, який де знайшовся в катехізі, а перший з поміж них — пянство.

Спеціальну неприхильність поета здобув собі Сагайдачний. Хоч він в історії репрезентант, що так скажу, аристократичної частини козацтва, більш милого Кулішеви від голоти, — тут він в послідних послідній. Найбільший мабуть закид, кілька разів повторюваний, навіть Османом, що ось-то він кинувся із козаками на одновірнє московське царство. Ось його характеристика:

Пяний він без горілки, по натурі,
Шалкий, завзятий, люто вихрюватий,
Мов під съома печатыми демон бурі,
Ненависти дракон огнекрилатий,
Жалібний день-у-день палити й руйнувати.

(Л. Н. В. XIII ст. 137).

Хоч як він переймився козацькими гадками, був иначе синтезою їх, то скоро лише забажав у спокою спасати душу, козацтво під проводом Бородавки кинулось до розбирацтва. За те і він зове їх „мізерним съїтtem, темними гайдамаками“ (там же ст. 244) і навіть має думку піти служити Москві, бо „гультайство плодить мати Україна“. Лиш Кочубей із своїми товаришами вмовляє його стати ще раз на чолі козацтва проти грізного Османа.

Куліш отже ворог козацтва, так що навіть не вміє серед нього віднайти культурніших елементів, складає на нього всю вину нещастя України і малого її політичного й культурного розвитку. Не менший однаке він ворог українського православного духовенства. На тім пункті він навіть фанатик. Бо коли серед громів і закидів на козацтво можемо добачити, що в поета бе все таки серце для нього, то його неприхильність до духовенства переходить уже міру субективності. Симпатичне зиальовання попа Державця се иначе фальшивий тон у згіднім акорді анатеми. „Маруся Богуславка“ в того боку найхарактерніший твір Куліша. Вона пронизана наскрізь нападами на духовенство, то безпосередно від поета та від дієвих осіб. Виписувати тут усі неможливо, наведемо лише кілька прикладів:

Лях, Москаль, Татарин, Турчин,
Се все наше братте:
Розлучило нас попівське
Навісне завзятте (ст. 24).

В уста Кантемира вкладає поет ось які слова:

„Попи й ксьондаї, се дві нечисті сили,
Що підняли ся душі всім спасати,
І миром вашим так заколотили,
Що будете во віки рабувати...“ (ст. 42).

„Попи, се все попи таке в вас коять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люде в Бога людям смерти молять
І дивлять ся на нього, як на кат“...“ (43).

„О божевільна Русь! який би з тебе
Великий съвіт постав серед народів,
Коли б у темній темряві у тебе
Сліпорождений піп не верховодив
І розуму твому богами не зашкодив!“ (ст. 37).

Про київських ченців говорить поет:

Сі пастирі кладуть за вівці душі,
Та не свої чернечі, а ковацькі:
Бо починаючи від договору в Буші,
Благословляють купи гайдамацькі...
Релігія любови тут обернулась
В релігію ненависті гайдкої... (Л. Н. В. XIII, 119).

Стояли дружно
За ту „благочестиву, древню“ віру,
Котра нічого більш не вимагає,
Як пліндувати всякого невіру
І кожного хто лишні гроші має
Та в Єзуїтами й Ляхами накладає (121).

Таких гадок повно, особливо в другій половині. Не лише православне духовенство діждалось такого осуду; католицтву Куліш ще більш неприхильний за його агресивність. Про Єзуїтів говорить в кількох місцях майже з ненавистю (ст. 5, 10, 22, 34, і майже ціла друга частина); навіть від татарських нападів по його думці менше лиха, ніж єзуїтська пропаганда (ст. 17). Взагалі попівська інституція — корінь нещасних міжнародних і суспільних відносин:

Як любови їй правди Бога
Без попа познаєм,
Всіх братів ми до одного
Щиро привітаєм.
Як почевнуть із муллами
Всі попи марою,
Без пересуду семею
Стане съвіт одною (ст. 25).

Уніяти теж не любі йому, в однім місці названі вони „вовками“ (ст. 10).

Супроти Поляків і Польщі становище поета не рівне: раз приписує їм вину цілого історичного нещастя і суспільних безпорядків, то знов обороняє їх перед ворогуванням православного духовенства. В першій частині поеми часто згадується Жолкевський, але теж не однаково. Коли раз названий він „олживим Ляхом“ (ст. 34), то знов „головою великою та розумною“ (ст. 9). Переважно однаке Польща виходить у несимпатичнім съвітлі, ідентифікується з Єзуїтами („Отруєні як Польща Римом“ ст. 34) і кладеться поруч із соціальним нещастям від Жидів.

До Московщини автор більше прихильний, тому що там жите спокійніше і соціально більш управильнене (ст. 10, 19 й ін.). Сагайдачному не може дарувати, що він воював з православною Москвою, маючи себе за оборонця віри на Україні. При тім усім племінної ненависті Куліш не знає і вину роз'єднання народів скидає на попівство. Коли ся рана згине, настане добрий час згоди й обопільної прихильності (ст. 27). Чисте серце повинно рівно прихилятись „до всіх вір і всіх язиків“ (ст. 23). Таку розвязку міжнародного питання має на меті Осман:

„Обгородимо Вкраїну,
Зробим Божим раєм,
Віру вірою зоставим
І звичай звичаєм“ (ст. 52).

Подібними думками про збратаанне народів у будущині, кінчається теж „подсьпів“ (Л. Н. В. XIII, 257).

Підносячи до ідеалу магометанство, Куліш старався відійти від християнства всяку принаду. Він його ідентифікує просто з ідолопоклонством і говорить цілком певно, що християни признають многобожество. Трійця, святі й уживання серед Українців слова „бог“ замість „образ“ — дають йому підставу до такого погляду. В уста Кантемира вкладає він подібну гадку:

„А цуравсь (Магомет) тих душ мерзених,
Що з його любові,
З його істини зробили
Гидке море крові,
„Передвічного семю
Й родом наділили,
Своїм ідольством безумним
Небеса ватьмили“ (ст. 31).

Мати Марусина просто боронить погляду, що ось то більше єсть богів ніж один (ст. 32), а до дочки промовляє:

„Пагуба багацтво, доню:
Знаймо се! Ходімо,
І богів нас рятувати
З пекла умолімо“ (ст. 47).

Гіркою іронією в тім напрямі навіяній „небесний глас“, що дав себе чути з печери Сагайдачному:

„Як Дністро зачервоніє
Рівен з берегами,

З раю на тебе повіс
Дух съятыи крилами.

„Як на морі піна кровю
Зашумить-заграс,
Узриш, як тебе рукою
Божий Син вітає.

„Як заплачуть над Босфором
Старці, жони й діти,
Бог Отець з небесним хором
Славу буде піти.

„І вся Тройця цілих три дні
Буде ликувати,
Як віллеш в Стамбулі сліами
І хати й палати“ (Л. Н. В. XIII, ст. 139).

Таким показав нам Куліш съвіт християнський проти магометанського. На цершім плані тут Україна з її порядками. Минавшина її — се болюче серце Куліша. Тому серцю він присвятив довгий свій вік праці і труду, на тім полі з'єднав собі ворогів і дізвав гірких розчаровань. Тому зупинимось дещо над сим Кулішевим съвітом. Не наше діло розсліджувати докладно причини такого історичного съвітогляду Куліша, обмеженість місця не дпускає сього, тому ми відсилаємо читачів до цінної розвідки д. О. Маковея про нього, де генеза подібних поглядів роз'яснена не з одного боку. Для доповнення, почасти заокруглення висновків д. М. кинемо тут кілька гадок про історичні погляди Куліша.

Щоб їх зрозуміти, треба знати характер і напрям нашої історіографії протягом XIX ст. Почавши від автора „Історії Руссов“ велика більшість наших істориків має сторонничий, ненауковий напрям. Вони або романтики або підпадають сучасним політичним і релігійним прямованням. Се належить головно до історії боротьби України з Польщею і Москвою та двох останніх між собою. Польща католицька, близша заходу і його ідей, Москва православна, споконвічне жерело самостійної культури — як думали росийські словянофіли в половині минулого століття. З тої причини історики, що живуть на ґрунті росийської держави, коли їм приходить ся говорити про історію XV - XVIII ст., піддають ся перевагі росийсько-польського питання, як воно тепер стоїть у Росії. Від того не вільні два головні історики України в XIX ст. Костомаров і Антонович, хоч наукова вартість їх праць дуже висока. Виро-

била ся спеціальна політика в історії: оборона власних хиб, на-
кидування всякого лиха на Польщу, прижмурювання очій, а навіть
крутарство що до поступування Москви. Кожда правовірність мусить
мати наслідком сресь, тому їй сей правовірний напрям української історіографії витворив окремі, почасти відмінні, почасти
протилежні, погляди. Єретиків було дуже небагато, але між ними
два літературні велитні, Шевченко і Куліш. Перший більш силою
інтуїції як дослідами вперше заговорив інакше, ніж сучасні й
пізніші історики, а то, що діячі нашої минувшини далеко не-
ідеальні і Москва не менш заслужена коло знищення нашого
політичного життя як Польща, а радше більш. Такі гадки вложені
в поетичні твори (Гайдамаки, Послание, Суботів, Чигирин і ін.)
брано на рахунок волі поета й не дбано про них. Тоді виступив
товариш Шевченка, характер майже протилежний йому — П. Куліш.
Хоч він напрямом таланту лише поет, взяв ся про те до етнографічних та історичних дослідів, так що опісля мав себе, собі таки
на лихо, за фахового історика. На основі студій власних і під
дякими чужими впливами, він став теж єретиком супроти загаль-
ного історіософічного напряму. Була однаке ріжниця між думками
Шевченка і його. Коли перший умів привести до рівноваги сю нерівномірність, якою грішили історики при обговорюванню трьох
історичних чинників, то другий обернув вістрє своєї критики го-
ловно проти самого українського народу і вів її безпощадно на
користь як Польщі так і Москви. На сім попав Куліш у далеко
більшу стороннічість, аніж той напрям, з яким він воював. При-
чина тому — особиста вдача його і ті обставини, про які була мова
в попереднім розділі. Наслідком цього вся праця Куліша не має
ніякої систематичності, ніякої провідної гадки, окрім самої негації
та пристрасти. Ані в своїх історичних, ані в поетичних творах він
не дав ніякого суцільного образу своїх поглядів, не звів своїх
думок у одну якусь синтезу, хоч би й фальшиву; все розбите
й помотане, гадка не вяжеться з гадкою, одна суперечить одній
і всі разом дають нам образ чудної дивоглядності. Се у Куліша
вийшло природно й інакше бути не могло. „Маруся Богуславка“
класичний примір сего. Коли-б можна говорити про заслуги Ку-
ліша як історика, то хиба в такім розумінні, що його протилеж-
ність до поглядів інших істориків мусить довести дальших істо-
риків до основного провірення дотеперішніх вислідів. Се вже
й діється ся по частині. Взявши навіть кожду гадку Куліша про нашу

історичну минувість з окрема, то таки дуже мало остоїть ся під основною критикою. З гадок, висловлених у „Марусі Богуславці“, деякі обговорено вже попереду, себто про Турків та Татар. Тут зупинимо ся ще над його поглядами на українську суспільність.

Чи козацтво було справді антикультурним елементом, як хоче Куліш, що вище від них ставить Турків і Татар? Звісно, ідеалізувати його не можна і годі говорити про його високо-культурне значіння, але противним культурі воно не було. Маємо певні історичні съвідоцтва, що козацтво під час найбільшої своєї самостійності, за Б. Хмельницького, дивувало чужих свою культурою, а навіть такі вибагливі культурні люди, як Венеціянці, краще писали про Україну, ніж Куліш. Що гарний, плодючий край ставав часто руїною, винні тому й Запорожці, як хоче автор, але ледви більше чим теперішні Бури за знищеннє Трансвалю. Куліш не розуміє історичного значіння українських земель, не бачить, що національні вороги України старались підтяти кождий новий організм в інтересі власної політики, що рівночасно й поодиноко з трьох сторін душено всякі прояви самостійного політично-суспільного життя, бо Україна — ключ до переваги над східньою Європою й західною Азією. Що серед таких обставин вироблялося авантурниче житє, байдужність до завтра, недбалість про інтенсивну культурну працю, змагання до легкої наживи — се зовсім зрозуміле, природне й людське. Всі ті хиби лиши хвилеві, по 50 літах тихих і прихильних обставин з них і сліду не лишилось би, лише відмолодніла українська суспільність була-б сильно вибуяла, і то на основі елементарних природних законів людського життя. Та Україна ніколи не мала такого пізвікового спокою! Але такого зрозуміння дарма шукати у Куліша, бо він до глибшої синези й холодної розваги не мав ніяких здібностей. За те він на оправданні своїх гадок попришилював козакам усякі можливі катехетичні гріхи (7 пісня) та немов говорить гордо: дивіть, ті всі блули вичитані з народяйої думи! Та на жаль, дума про бурю на Чорнім морі не історична, тож і ніяких майже побутових рисів не має; вона основана на вандрівній легенді про прилюдну сповідь, де гріхи — річ конечна. Такий характер думи дозволяє співакам її вложити в неї ціле своє катехетичне знання і ввести всякі ефектовніші роди гріхів. Се ще цілком не значить, що кож-

дий Українець XVII ст. мусів признавати ся до всіх тих гріхів при великомій сповіді¹).

Хоч би ми навіть признали деяким із тих блудів загальне значіння, прим. пянство, то все таки дивна наївність історика, що в пянстві віднаходить ключ до зрозуміння минувшини. Сей сторик не знає цілком, що в XVII ст. пянство було скрізь по сьвіті й Українці не були гірші від інших, а може й ліпші. Таким зрештою закидом годі й займати ся, бо приписування пянству такого впливу на історичний розвиток народу, як хоче Куліш, назвати треба крайнім нерозумінням тих сил та умов, які правлять житем людства.

Подібний характер має його погляд на християнство й духовенство. Пригадаємо, що й на тій точці має Куліш дещо спільногого з Шевченком. До попівства Шевченко був завсіди ворожо настроений, про християнство говорив теж часто неприхильно й безпощадно, в справах віри доходив аж до атеїзму; при тім усім однаке він тих питань не має за альфа й омега людського житя, він трактує їх як прояву, а не як основу житєву. Геніяльність Шевченкова була мірилом у тім напрямі. Інакше Куліш. Він у думках про духовенство й християнство часто зближається до Шевченка, навіть часом дуже близько, в думках же про віру він інший: загорілий дієт в пантеїстичною закраскою. Правду сказати, про якийсь певний та ясний релігійний съвітогляд Куліша говорити не можна, бо й тут він не вмів звести своїх гадок до одного знаменника. Розкинені гадки, часто суперечні одна з одною, переконують нас хиба про великий хаос фільософічних понять у Куліша, невиробленість їх, недостаток провідної ідеї, раціонального підкладу й т. ін. Тому то його погляд, що ось то на съвіті був би рай, як би не попи, має всякі прикмети наївності.

Взагалі при читанні творів Куліша бе нас в очі фатальне нерозуміння тих головних чинників, на яких будують ся суспільні організми, національні держави, культурний поступ і т. ін. Серце, любов, поезія і тим подібні ісихічні почування заступають у нього всякі економічні чинники, біольогічні закони, традиційні змагання, язикове споріднення, про які говорить нова наука. Він своїм ге-

¹⁾ Звісно, що Куліш, хоч сам етнограф, самовільно поводив ся з народною поезією. Тут приміром він майже цілком не звернув уваги на велику силу історичних пісень, що *par excellence* показують ся творами культурного народу.

рою замісіть жити веліть шукати правди, немов би вона подобала на загублену калитку в грішні або що. Він навіть не говорить своїм героям: шукайте справедливості для себе і всіх, бо з того могли-б вийти всякі гріхи. Звичайно, за справедливість мусять іти суспільні й національні боротьби, яких значення, ціли й характеру Куліш не розумів. Ось приклад із „подсіпів“:

Народи славяться величими мужами
Війни й політики, науки і мистецтва,
А ми пишаємося дівчатами й жінками,
Вінцями красоти, скарбницями чувства.
Роскішно живучи раями-хуторями,
Столичного вою не знають душогубства,
Мов зорі в чистоті круг житні совершають,
Піснями вічними серця нам прославляють.

Настане час колись, ясний, благословений,
Що наші зіроньки все небо осияють,
І житні ідеал, свободи дар спасений,
Умом поезії і серцем привітають;
І зникне мов туман на віки морок темний,
Що блазні славою та честю величають,
І приобщуючись релігії науки
До всіх народів ми простягнем братні руки (ХІІІ, 257).

Примітити треба, що в наведенім уступі нема ніякої іронії. Ще одну характерну прикмету Куліша піднесемо, а се його аристократизм. Він не любить товни, бо вона обідрана, пана, легкодушна; не любить України за її „дурну волю“, не любить житової боротьби народньої маси; за те йому імпонує польський пан, турецький деспот, татарський ватажок, спокій Москви і т. ін., що бе в очі блиском, силою, властю й ілюзією висшості. Сей аристократизм велить йому ідеалізувати перевертнів, оправдувати царів, бути ласкавим навіть для невільництва. Ніхто ще мабуть із Українців не написав чогось подібного, як він у 13. пісні:

Щасливий, хто, як наш Петро Великий,
І вмерши, над тим царством царював,
Де варварства старого мотлох дикий
На чого, мов на ворога, вставав;
Хто, як безсмертна наша Катерина,
Царської мудrosti жива картина,
Своїм талантам надихав людей
Про вінду і біду грядущих днів (ХІІІ, 258).

Значить ся, Куліш вважив ся тут освятити теперішню неволю України. Таким чином сам став поклонником ідола — золотого теляти¹⁾). Яка величезна ріжниця між Кулішем і Шевченком!

В історії — ідеольго' без синтези, у фільософії — фантаст без ідеї, в суспільнім житю — народник без демократизму, в національнім — культурник без розуміння ходу культури, в політичному — український патріот, що ненавидить Україну з любові для неї, а ненавидячи, — шкодить їй.

Таким виходить П. Куліш у „Марусі Богуславці“, коли разберемо її історіософічну закраску. З порядку приходить ся обговорити артистичну сторону поеми.

XIII.

Вже зі всього вищше сказаного виходить, що в „Марусі Богуславці“ поезия мала дуже великого противника. З того крихкого матеріялу, переповненого історичними помилками та неперевареною фільософією збудувати поему було хиба дуже тяжко. У Куліша єсть характерна прикмета — загорілість у висловлюванні своїх гадок. Щоб немов побивати ними читача, він їх говорить без упину, вкладає в уста героям чи треба чи не треба, повторюючись при тім аж до нудоти. Та нещасна тенденція немов придушила всю артистичну сторону. Різкий спосіб вислову робить те, що нас при читанні огортає дуже немиле почуття, чуємо несмак, нераз аж обридженіс. Се вже з поезисю в парі неможливе. І поема, як артистична цілість, і поодинокі частини її потерпіли з тої причини дуже сильно. Коли навіть візьмемо поему без огляду на стійність думок автора, немов би вони не дотикали нас близше, як прим. без пристрасти читасмо Байронового „Дон Жуана“, тут наслідуваного Кулішем, — то й у такім разі „Маруся Богуславка“ не віддержить основної критики, ані цілість її, ані богато поодиноких частин.

Твори більшого розміру ніколи не вдавались Кулішеви, і отся поема теж не виймок. Нерівномірність та неодноцільність — найбільша конструкційна хиба. Ані головна подія, ані провідна ідея не переведена ясно, просто й консеквентно. Безперестанні відскоки, вставки та перерви роблять хід гадок трудно зрозумілим. Через те саме герояня поеми, Маруся Богуславка, губить ся в хаосі.

¹⁾ Задля сказаного тринайцятого прим. пісня несмачна аж до обридливості.

дісвих осіб і випадків. У поодиноких частинах поеми вона уступає то сьому то тому. Зразу на першім пляні бугославський піп, потім попадя, Кантемир, Осман, коваки, київське духовенство, Сагайдачний, Кочубей, знов Осман і т. ін. Все перевертается ся як у калейдоскопі. Кожда в тих осіб може бути предметом окремої поеми, та тут вони не держать ся разом і повязані лише механічно. Той зліпок (не говорячи вже про другу половину) єсть причиною, що читаючи поему томимо ся, не поривасмо ся, губимо ся думкою. Щоб того не було, на се треба було опанувати людей і подію і звести їх до певної артистичної одноцільності ясності. Прочитавши поему, ми не вміємо напевно сказати, що в ній осередком, коло якого збудована поема. Народня душа й передній перерібки її мали осередок — визвіл Марусею козаків. Куліш не пішов сюю дорогою. Такого переведення, як у думі, автор не допускав задля свого протикозацького становища: вони, мовляв, не достойні визволу чесною людиною. Тому не лише причиною визволу зробив Кочубея, Марусиного коханця, але й діло Марусі обмежив до забавки. То Осман і Кантемир рішають випустити козаків, а Маруся грає лише несвідомою комедією. Для читача се виходить смішно. З того видно, що Куліш мав просто нещасливу руку: сам добровільно попсуває найефектовніший поетичний мотив, перекрутівши й склеївши його не до ладу. В другій частині велика політична гадка Османа II мала бути сим осередком подій, та задля нескінчення про неї нема що говорити. Мабуть було-б вийшло ще гірше ніж із першою частиною. Так принаймні можна думати по дохованих останках.

Характеристика осіб — друга головна сторона артистичної будови. З того боку теж богато можна закинути поемі. Майже ні одна особа не видержана одноцільно, розумно та відповідно артистичним і психологочним вимогам. Піп Державець одноцільний і зрозумілий, хоч сам собою противний тим поглядам, які має Куліш на попівство. При тім фігура се цілком не гарна. Попадя — се божевільна людина. Ми не знаємо, що саме має в цій перевагу, чи любов до дитини, чи християнський фанатизм, чи нелюдське звірство. Виведена вона дуже нерівно. Зразу бачимо її тихою доброю матірю, опісля в напів божевільнім стані, проти законів психологии, проголошує дивоглядні політичні гадки про голову Жолкевского. Горить бажанем відшукати дочку, хоче съвіт за нею перейти, ненавидить ворогів; а знайшовши, вдоволяється доньчи-

ним християнством і навіть не намовляє Марусі до втехи, годиться з її житєм, як невільниці султана; а нараз хоче її забити за те, що вона стає прихильнішою султанові й його вірі. Раз вона нов голубка тиха, болить серцем на вид нещастя інших, то знов стає вовчицею, зловницею, фанатичкою. Погорджув своїм братом, а сама живиться ся з турецькими обставинами й не думає про поворот у рідні сторони. Загалом ціла ся фігура зложена дуже незвично. Маруся теж цілком не вдатна. Від початку до кінця вона зовсім бліда й неясна. Здається, що Левка любить безмірно, коли говорить:

„...За одно слівце його віддати
Готова я мої царські палати
І жизні сотню літ щасливої, земної“ (ст. 57).

Та про те, хоч Заїра пілдає її гадку про план утеки (хоч і фіктивний), вона не зважується ся кинути царських палат задля обожаного Левка, вдоволяючись поцілунком. Пізніша її метаморфоза в поглядах на віру психольогічно неможлива (фільософічні гадки в устах простої дівчини!) і темнотою своєю стать Марусій робить ще більш неясною. Левко Кочубей простий, але теж не одноцільний. Сам колись стягав на свою голову всі докори проти козацтва від попа Державця, а в темниці сам пореймає його ролю. Відносини його до Марусі дивні, особливо його резигнаторія й обожання колишньої любки, тепер султанки. Він говорить про неї:

„Перечувши тепер, що вона вже велика цариця,
Моє серце страшенно сумує, а дух веселить ся:
Бо течуть із цариціних рух милосердя ріки,
І Господь її душу за се не оставить на віки“ (ст. 64).

У поемі „милосердя ріки“ не видні і такі гадки ще годяться з палкою, буйною й поетичною вдачею Левка, яким хотів його мати автор. З подібного йому характером Сагайдачного зробив Куліш божевільного чоловіка, котрого просто й розібрati годі. Київське духовенство не має ніякого індивідуального характера і малюване такими красками, що й гідко читати.

По турецькім боці поодинокі характери також не вдатні. Осман виходить дурнем, Кантемир божевільним, не то ангелом, не то чортом, не то людиною, не то звіррюкою. То проповідує високогуманні гадки про толеранцію, то пінить ся злостю на невинні слова попаді. На вид нещасних галерників, „мертвецького гака“ показує вовчі інстинкти, рівночасно говорить з Заїрою з не-

змірною ніжністю й сердечністю. Простий татарський ватажок, а говорит словами і гадками XIX ст. Взагалі фігура цілком невдатна. А вже хиба найчудніший попадин брат Іван. Прийшовши до своєї рідної хати, він говорить теплі слова спомину про свій дитячий вік, немов найчутливіша людина; а рівночасно бере в не-волю сестриницю, підпалює хату зі словами:

Ся хатива
Мені сестра й рідня; а ви, каліки
Умо, чужі мені, немов скотица" (ст. 13).

Чому таке звів автор до купи — годі зрозуміти. Невмілість відтворювати людей, та й годі!

Зі сказаного виходить, що „Маруся Богуславка“ з огляду на свою артистичну будову і в цілості і в подробицях твір цілком невдатний і може хиба бути взором, до якого дивацтва може дійти поет великих здібностей, забивши собі голову якоюсь незрозумілою, фіктивною „правдою“.

Окрім будови і характерів артистичність літературного твору лежить ще в її чисто поетичнім елементі. Коли з того боку глянемо на „Марусю Богуславку“, то її вартість вийде не звичайною. Однаке, як усюди, так і тут особливий характер Куліша має своє місце. Куліш безперечно поет, і то не малої міри, та не такий, якими ми привикли одушевлятись. Його поезия не чарує нас, не вливається ся нам у серце, не розпалює думок по бажаню поета. Се не поезия Шевченка, що виходить із душі і просто западає в душу; се не та поезия, що є сторінкою історії, що ціле покоління кидає у *Sturm und Drang*! Кулішева поезия якась зимна; здається, що при твореню батьком її розум, а матірю чутє. Здається, що Куліш творив свої строфі так, як різбарь людську стать із мармуру. Дійсно, якийсь мармурний характер має Кулішева поезия: за дотиком почуєш зимно. Читаеш — любуєшся дзвінким тоном слова, силою уяви, розмахом орлиних крил, масстичністю в образах; перервеш, кинеш — забуваш, а в душі ні сліду по всім. Єсть тут щось із римських поетів, що інакше писали ніж говорили. Читаючи поезию Куліша маємо теж подібне вражене, як коли читаємо твори на іншій мові, добре знані та не рідні. Дарма, що Кулішева мова і рідна і прекрасна. Така то Кулішева поезия, дивна, але все-ж таки поезия!

Та хибою була-б гадка, буцім то „Маруся Богуславка“ сама поезия, хоч і характерна. Так на жаль не есть, у „Марусі Богуславці“

гуславці" таки через половину — римована проза. Коли ми хотіли-б поділити поему після поетичної вартості, то мусіли-б за-значити три поетичні групи: римована проза, поетичні ритми, поезия. До першої групи належали-б ті місця поеми, де авторова тенденція і загорілість у власних поглядах бере верх над формою і змістом. Сюди належить: цілій прольот, без крихти поезії; III—V думи першої пісні, про татарський напад; II і III дума другої пісні; II дума третьої пісні; більша частина четвертої пісні; ціла девята й десята пісня; майже ціла одинадцята й ціла тринадцята. Всюди тут мав поет на меті або проголосити свою „правду“, або близнути на кого болотом, як на історичних людей так і на сучасних, звісно, Кулішевих противників, — тому то й поезия закована тут цілком і ледви де-не-де прозирає крізь „великих слів велику силу“.

Решта поеми належить до двох інших груп, перемішаних переважно в собою. Друга група — поетичних ритмів, обіймав переважно сі місця, де автор влагодив свої погляди, хоч їх не полішив цілком.

Найкраща в цілій поемі сьома пісня про невільників у темниці. Хоч і тут видно антиковацьку закраску, то таки тут найбільше живої душі. Поет віступив із кутурнів проповідництва і злуди та змалював сильними як криця словами людську нужду. Перед сим описом уступає славний неволиницький плач у Шевченковім „Гамалії“. Козаки тут не патріоти - ідеалісти, а живі люди, що терплять фізичні й духові болі:

О, яке-ж воно житє у домовині!
Серце нис у новолі на чужині;
Думка вороном літає по Україні,
Кряче-плачє, покланяється родині,
Та нема ратунку при лихій годині.
Сорок іх сидить у башті без одного,
Що коня в степу сідлали вороного,
Не питаючись, не боючись нікого... (ст. 61).

Кількома буйними стрічками змальоване їх колишнє житє, а дальше словами, які лише у Гомера подибується, поданий образ нужди неволиницької (наведений при змісті). Прекрасний теж плач старих козаків про Україну, але вже плач молодших недостросний до попереднього і в більшості своїй — парадиза народної думи, вичисляє всякі гріхи і не робить враження.

Сесть отже Немезіс і в поезії! Як колись славній повісті Альфонса Доде „Les rois en exil“ роблено закиди, що ціль її — висміяти роялістів французьких — саме прикрасила сей роялізм; а Сенкевичевому романові „Ogniem i mieczem“ брано за зле, що Богун вийшов кращим героєм аніж Скшетуский; — так само можна говорити про „Марусю Богуславку“ Куліша. Найкраще в поемі як раз те, що маює нам козацтво безпосередньо. Окрім наведеного належить сюди ще блискучий образ заличення Левка Кочубея до Марусі в першій пісні. Хоч ся сцена має анальгією в Шевченкових „Гайдамаках“ (прощанні Яреми), все-ж таки належить до найкращих місць у поемі. Кілька гарних місць мають в одинацятій пісні при описі стрічи Кочубея з Сагайдачним.

У поемі розкидано богато ліричних екскурсів і ті належать переважно теж до гарних сторін твору. Сюди належить цілий прольог, присвячений жінці, І дума другої пісні, плач матери, хоч переплетена богато дечим фантастичним; І дума третьої пісні та богато в пісні пятій. Великою ніжністю і теплом визначається І дума шостої пісні, розговір Марусі з матірю про Левка; подібна в дечім і ІІ думі сеї пісні. З поміж другої частини з того боку замітна передовсім дванацята пісня, де на прочуд зручними словами осьпівана любов Марусі й Османа.

Що до мови, її чистоти, богацтва, гнучкості й блискучості — „Марусі Богуславці“ Куліша треба признати одно з найперших місць, коли не перше, в українській літературі.

З тим вижеться і велика зручність у формі, що, правда, не всюди рівна, слабша в меньше стійких частинах, за те у поетичних місцях доходить до дивної звучності, гладкості й сили. Строковані немов із стали, без непотрібних т.зв. помічних слів, роблять дуже гарне враження на читача. На тім полі нобогато наших письменників дорівнює Кулішеві.

Поетична й язикова стійність, без огляду на психопатичний характер поеми в думках та незручний склад її, дає „Марусі Богуславці“ визначне місце в українській літературі. Сам поет привязував великі надії до сієї поеми, звісно не лише до її поетичності, тому з певним тріумфом відзначається ся він в епільогу:

Се правда, я Татар незгірш маюю,
Орду, що на Вкраїну набігала

• • • • •
Та не книжки про те мені казали

І не з пісень про ті я знаю муки:
 Ви на мене Ордою налітали,
 Ордою дикою, під бунчуком науки...
 Мое добро брехнею руйнували,
 Мені вязали дуросьвітвою руки,
 І по живому в язики давонили,
 Мое імя і славу хоронили (ст. 67).

Се про Кулішевих противників і критиків, що сють кукіль
 поміж пшеницю поета. Він мав надію, що його

...посіви всі колись посходять:
 Письмачкі куколі пшениці не зашкодять.

(Л. Н. В. XIII, 119).

На жаль, ті „письмаки“ мають сю радість, що проміння
 українського відродження спалили сей „пшеничний“ посів...

Драма М. Старицького.

XIV.

Рівночасно з надрукованням поеми Куліша появилась у падолистовій і грудневій книжці „Київської Старини“ 1899 р. „Маруся Богуславка, побитово-історична драма в пяти одмінах“ М. Старицького. Зложеня вона з прольоту і чотирьох дій, що перенесені на XVII вік. Прольот має заголовок „Продав брат сестру“. В нім виведена велика коршина „на границі Буджацького степу з Польщею“. Тут пяничать, грають у кістки і розпустою бавляться шляхтичі й козаки. Єсть теж і турецький чи татарський мурза Гірей, що признається перед Жидом-арендарем, що він на смерть закохався в Марусі, пошівні в Богуслава. Рівночасно з'являються в тій коршині козак Степан, брат саме Марусі Богуславки, і Сохрон Мальований, куріянин атаман, що саме їхав на своє вінчання в Марусею. Степан, гуляка, прилучається до гри кістками. Скоренько програє все, що має, навіть і коня. Тоді услужний Жид приводить до торгу між ним і мурзою: Степан продає сестру і сам веде мурзу з людьми до Богуслава. Сохрон ще перед тим від'їхав туди.

В першій дії в домі Ганни, попаді-вдови, йдуть приготовання до весілля Марусі з Сохроном, що має відбутись за три дні, однаке Татари, приведені Степаном, нападають на дім і забирають Марусю з іншими дівчатами, між ними й Марусину подругу Лесю.

Шість літ мине від того часу. Маруся вже стала жінкою паші Гірея і матір'ю двох дітей. З новим съвітом вона вже зажила ся, любить дуже свого чоловіка, хоч ніколи не може забути давнішої волі і рідного краю. Тугу сю особливо піддержує її невільниця Леся, давнійша її подруга. Під впливом Марусі сам Гірей стає людянішим і мягчим. Він обіцяв їй не ходити в походах на Україну, не держати невільників і т. ін. На ділі він обманював її. У нього були невільники, українські козаки, між ними Сохрон і Степан. Вони робили тяжкі праці, при чім їх ще дуже катувано. Раз почула їх пісню Маруся і веліла слуві провести себе туди (ІІ дія).

Між козаками-невільниками, що носять каміння під будівлю, йде то пісня то розмова. Степан хорий, не може робити. Із за нього приходить до конфлікту між наставником і козаками. Зчиняється бунт, у якому наставник убиває Степана. Рівночасно з'являється Ганна в циганській одежі, а Степан, пізнавши її, сповідається перед смертю ві своєї злочину. Невільників заганяють у тюрму, виносять Степанового трупа, а Ганну проганяють. Вона присягає пісту. Тимчасом з'являється Маруся, переконується, що паша обдурював її, держачи невільників, і пізнає в циганці свою матірь. Ганна докоряє її потурченям і нелюдяністю; Маруся під впливом її грізних слів говорить:

Я проклята... я грішниця тяжка...
Зза ласощів я віру продала,
Зза любошів забула край свій любий,
Зза тих роскош потурчилася на вік... (ІІІ, 8).

Тому пристає вона до материнії думки, що за всії нещастя треба помститись (ІІІ дія).

За бунт мають козаків тяжко покарати, однаке з причини турецького съвіята відложено суд над ними. В се съвіято й Гірей мусить провести кілька денів у мечеті. З тим звязує Ганна свій план визволу козаків. Маруся відбирає у чоловіка ключі і дуже сердечно в них прощається. По його від'їзді обі випускають козаків, дають їм зброю. Козаки кидають ся за здобичею, плюндрують і підпалюють палац, де полішились Марусині діти. Сохрон виратовує їх. Козаки сідають у човни, але Маруся не має сили ані з ними поплисти, ані остатись, ані розлучитись із дітьми — тому проколює себе ножем. Дітей забирає в собою Сохрон та відпливає з козаками і Ганною. На сїк кінчується драма.

Як бачимо, д. Старицький, своїм звичаєм, не богато клопотався про предмет драми: він просто переробив оперету Ів. Левицького. Конструкційна будова, люде, характери, головні гадки — все те взяте живцем із оперети. Про саму думу та інші перерібки автор цілком не дбав. Відмін від твору Левицького хиба стільки, що перемінені імена, що Маруся таки попівна, а не сотниківна, та що тут розведено кілька сцен з невільниками при роботі. Останнє сталося мабуть задля прольоту, що написаний незалежно від інших літературних творів, себ-то на основі народньої пісні про брата, що продає сестру Туркам (Роман та Олена. Іст. пісні I, 296). Мотив її вандрівний, скрізь стрічається у славянських народніх піснях, і знаний особливо в Галичині. Цикль сих пісень належить до дуже гарних народніх поетичних творів і визначається живою драматичностю. Та д. Старицький досить нелюдяно обійшовся з піснею, вявивши з неї самий лише мотив продажі і пришипливши його до Марусі Богуславки. Все інше в прольоту — видумка автора, і то не найдотепніща. Навіть психохологічний конфлікт Степана кращий у пісні ніж у драмі д. Старицького. Задля героя прольота, Степана, зложена й половина третьої дії, щоб він, борони Боже, не вмер не по християнськи. Стільки й оригінальності автора що до будови драми; все інше позичене, часом і дуже по невільницьки¹⁾.

Зі сказаного виходить, що д. Старицький не ввів майже ніяких нових елементів у історично - літературний мотив про Марусю Богуславку і обмежився лише до перерібки давнішої концепції.

Що до використання самої думи, то автор ужив близькощі менше, аніж Левицький, бо крім наведених вище слів Марусі ніщо більше не зближається до думи, хиба ще отся сцена:

(Ганна стукає до дверей темниці).

Голос Сохрона. Хто там?

Ганна. Це я, мати з Богуслава.

Сохрон. Матусенько !!

Ганна. Що, кари не було ?

¹⁾ Прим. у сценарію III, З читаємо: «Назорця, Тетеря, Панас, а далі й невольники». Тимчасом таких імен не бачимо в цілій драмі, за те вони є в опереті Левицького, а тут мало бути: Сохрон і Степан. Видно, що автору дуже легко було створити дієвих людей, лиш не все памятав, щоб їх наново охрестити.

Сохрон. Відложено через велике свято...

Ганна. Моліте ся! Чи знаєте пак ви, який у нас сьогодні день великий?

Сохрон. Ді-ж знаєти нам! Ми погубилий дні...

Ганна. Сьогодні таї в Україні Великдень: Христос воскрес!

Сохрон. Воістину воскрес!

Голоси. Воістину!

Сохрон. Ой мамо дорога!

Що ти мені і всім нам пригадала!

Сльозами нас уміла.. (IV, 1).

Хоч що до концепції, осіб і характерів драма М. Старицького лише перерібка, то що до її технічного й артистичного переведення, вона виступає цілком незалежно від свого первозвору. Коли оперета Левицького мала дуже маленьку літературну вартість, то сю драму можна вважати деяким вкладом у нашу драматичну літературу. Вартість її лежить у формі, віршованій, що деколи, хоч рідко, визначається силою. Всі інші прикмети не підносять цього твору понад звичайну пробу історичної драми. В характерах дієвих осіб нема ні одного, за яким можна б призвати висшу літературну стійність. Маруся бліда й неясна, говорити нераз дуже патетично, але зинно; мати не має одної материнської прикмети — любови, ії байдужне поводження при кінці чинить її цілком невдатною фігурою; Сохрон, улюблена фігура автора, виходить пустим декламатором, подекуди съмішним (прим. коли в корші серед пяної голоти проголошує любовні тиради), до того історично невірним, занадто змодернізованим сальоновцем і солодково-гуманною людиною; подруга Марусина Леся — се вже цілком типова подруга українських драм, що потішає героїнь, сама любить нещасливо і вічно торощить про палке кохання. До того всі вони великі патріоти. Нинішні національні погляди вложив їм автор в уста, що дуже немило вражає в історичній драмі. Та національна закраска у д. Старицького стереотипова, ті самі фрази, майже в тих самих людей, читасмо у „Богдані Хмельницькім“ і в „Обороні Буші“. Новий тип у автора — Степан. На жаль, він цілком невдатний. Ніби високоосьвічений (говорить про Ювенала у З виході прольота), а в пристрасти до гри паде так низько, що продає сестру. Достаточних психологочних мотивів цілком не бачимо. Очайдущий паніца і грач говорить про не-

зломність козацького слова (свого рода *verbum nobile*) і тому веде Татар до свого дому. Сам себе забити не хоче, кажучи, що вже за пізно, бо Татаре близько; а коли сї спіймали дівчат, потішає себе ось якою софістерією:

„Справдив козаче слово...
Але тепер ти ворог, і сестру
Одібє брат!“

Кінець його — се звичайна смерть грішника у всіх моралізаторських оповіданнях. Про останню з видних осіб — Гірея нема що й говорити: се цілком бліда фігура, неясна набуть і самому авторови.

Всі дієві особи говорять дуже по театральному. Намагання на ефектовність, фальшивий патос, величавість, кілька самовбійних невиконаних намірів — чинить їх марionетковими фігурами, людьми без крові й душі. Той фальшивий тон цілої драми придушив і поезію, якої, з виїмкою одної-двох сцен, цілком нема у драмі.

Ще кілька слів що до драматичної техніки. Не помиллюсь набуть кажучи: половина драми цілком зайва. Вільмі прим. прольот. Він мав мотивувати цілу драму, спеціально діло Степана. Вийшло цілком щось інше: кілька гідких, розпустних сцен шляхтичів, тиради Сохрона, балаганна сцена з танцем Жида, гра, де від разу чомусь ставлять сотки лукатів, сороміцькі пісні і т. ін., а саме продавання займає лише маленьке місце. Або й у інших діях: усюди ті люди богато балакають такого, що цілком із драмою не вяжеться. В другій дії то говорять гучні слова про кохання, то оповідають грізні сцени з козацьких походів (про бурю ва Чорнім морі), то на переміну плачуть, то знов таяцють, співають і т. ін. Таке скрізь по цілій драмі. А найдивогляднішша четверта дія. Визволені козаки замісь сидати на човни й утікати, ходять сюди й туди, балакають, кричат, підносять гучне „слава“, вищать, палять, немов вони не в ворожій землі і цілком не бояться Турків. Шевченко в „Гамалії“ і Левицький у „Марусі Богуславці“ привели невільникам у поміч цілий козацький похід, а д. Старицький, переймаючи стільки від Левицького, повинен був і се вже взяти в свою драму. Акція драми волочеться дуже тяжко, дияльоги важкі й ненатуральні, а вже що монольоги — то і містъ бе, коли їх читаємо. Навіть сеї дивачної перестарілости тяжко позбутись автору! Видно, що він цілком не знає нової європейської драми. Взагалі твір сей причитанню не робить ві наймень-

шого вражіння, а ледви більше в театрі. Мова те-ж, хоч загалом добра, має свої блуди, як прим. жаргон прольога. Форма переважно важка і штучна, без мельодийності.

„Ясні зорі“ Б. Грінченка.

XV.

Доси ми обговорили всі ті літературні твори, що основані на народній темі і з виємком останньої безпосередно на думі про Марусю Богуславку. Всі вони мають теж такий самий заголовок, як дума. Та крім того маємо в нашій літературі ще два твори, близькі до сеї теми, та більше незалежні від попередніх оброблень, як теж і від самої думи. Один із них, се драма Б. Грінченка „Ясні зорі“¹⁾), написана 1894 р., хоч видана аж 1897 р. Короткий її зміст такий:

В богатого й немолодого пана турецького Алі-баші єсть молода жінка Аміна. Вона колись була невільницею родом із Волині, тепер найбільш улюблена з його жінок, хоч вона цілком не відплачується тим самим чутем: вона його не любить. При тім вона нудиться і тільки й думас, що про любов. Що правда, її прихильність хоче приєднати для себе Халіль, ага того-ж баші, але вона для нього байдужна. За те вона звернула свою увагу на молодого українського невільника Дмитра, що теж про ніщо інше не балакає, як тільки про любов і зі свого боку закохався в Аміні. Таким способом починається, при помочі служниці Фатими, одурювання Алі-баші. Сю гармонію кохання перериває Олена, жінка Дмитрова, (бо він в Україні був женатий), що прийшла сюди за чоловіком. Вона приєднує його знов до себе і підмовляє тікати з неволі. Сей намір ударення Аміна, а баша велить їх замкнути в темницю, щоб їх олісля покарати. Аміна випрошує в нього ключі до темниці і в його неприсутності приходить до вязнів, щоб Дмитрови перед смертю відомститись словами. Та вимовні слова Олени про рідний край ломають її енергію. На відклик у ними, вона відповідає:

„Ні, пізно вже! Зламала віру я
І жінкою була у бусурмена,

¹⁾ Ясні зорі, драма на 5 дій. Написав Борис Грінченко. Львів 1897. Накладом редакції »Зорі«. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 132, 32°. Ц. 20 кр.

Людей своїх я мала за рабів, —
Вернути ся у рідний край такою
Не можу я: мені не буде щастя“ (V, 2).

За те намовляє вязнів, щоб утікали, бере від них лише на потіху хрест. Тимчасом вертає баша, прикликаний Халілем, побачивши, що вязні втікли, і довідавшись про Амінину зраду — забиває її. Вона вмирає зі словами:

„О, Господи! прости мої гріхи!...
До тихих вод... до зорь, до ясних зорь“... (V, 5).

Як бачимо, „Ясні зорі“ відбігли від народної думи ще дальше, ніж усі попередні перерібки. Аміна нагадує Марусю Богуславку хиба лише тим, що була українською бранкою і що випускає вязнів, хоч сей визвіл стався серед цілком інших обставин. Між мотивами теж величезна ріжниця. В драмі не маємо рівно-ж властивих невільників, як у думі. Та й сам визвіл проти-вільний, а не задуманий. Автор стояв також під впливом перших перерібок Марусі Богуславки, себ-то оперети Левицького, і за нею впровадив жінку в турецькім убраню, Олену, що прийшла за своїм чоловіком. Що автор головну гадку до драми взяв із народної думи про Марусю Богуславку, се ясно. Кілька теж фраз нагадує думу, прим. Олена говорить до Аміни:

„Ти хрест зламала,
Давно зrekлась ти рідної країни,
Ії і свій варод, і віру — все
Ти продала за роскіш бусурменську (V, 2).

І слова, з якими Аміна вмирає, вийняті з думи, хоч не про Марусю, а з плачу невільників, який у перерібці поданий при кінці першої дії. Ся сторона характера Аміни, що вона не хоче, чи не може більш вертати на Україну, взята очевидчаки з думи про Марусю Богуславку.

Зі сказаного вище виходить, що „Ясні зорі“ мають лише дальше апальогії і відгуки спільні з думою про Марусю Богуславку та з літературними перерібками останньої; все ж таки сі анальогії і відгуки велять нам зачислити драму д. Грінченка до нашого літературного круга на тему Марусі Богуславки.

Ідучи за попередніми розділами, скажемо ще кілька слів про літературну стійність „Ясних зір“. Драма ся здобула 1896 р. першу нагороду на драматичнім конкурсі галицького Краєвого

Виділу, при чому була оцінена, як удачна. Вдатність єю однаке належить обмежити до границь мірности, і то з кожного погляду. Ані основна думка, ані характери, ані будова й переведення, ані теж форма не дають „Ясним зорям“ права на більше значіння в українській драматичній літературі. Рівночасно однаке всі ті сторони сєї драми дають їй дуже значну перевагу над вище обговореною драмою д. Старицького. В „Ясних зорях“ подибуємо дуже маленько драматичного елементу, він властиво виступає аж у пятій дії. До того все обертається коло стереотипового кохання. Герої говорять про любов аж до несмачності. Аміна припіром без перестанку говорить про неї, і то таким способом, що съвідчить проти чистоти любовних почувань, а рівночасно вона проголошує тиради на тему, *mutatis mutandis*, еманципації жінок, що ось, то вони не повинні бути забавкою для мужа. Сама ж вона більш нічого й не хоче. Коханець її Дмитро говорить про Рим і Грецію, естетику та любов, про останню мало що інакше від Аміни. Його освіченість, звісно, — історичний анахронізм. Він радше виходить пустомовним Дон Жуаном, аніж ідейним чоловіком, за якого хотів мати його автор. Ним іначе перекидаються жінки, немов у нього нема своєї власної волі. Психологічна перевідніна Аміни в пятій дії дуже слабо мотивована, для її діла цілком недостаточна. Психологічну невірність добачаємо теж у проповідуванню Олени в темниці. Позинувши незвичайні й невідповідні до того обставини, годі собі уявити таку жінку, що ледви встигши відбити чоловіка з рук супірници, зараз так ось без причини старається ся взяти її з собою. Про ньших людей у драмі нема що говорити: Алі-баша ніколи не має часу, тож і на сцені мало показується; Фатіма — стереотипова повірниця; Халіль — староманерний чорний дух та інтригант, що підслухує та приводить до катастрофи і т. ін.

У драматичній техніці не вміє автор увільнитись від старої манери і школи. Припадковість кермує драмою від початку до кінця: ніхто там не чинить із власного переконання, на основі власної думки, над усім панує іначе фату, що велить говорити, любити, сваритись та змирятись. Монольгої та підслухування не належать цілком до прикрас драми. Акція, що правда, йде доволі живо, хоч нас не приковує до себе; думка вважалі під час читання чи слухання сєї драми зовсім спочиває.

Форма драми віршована і доволі легка, однаке ритми штучно будовані (надмір заіменників і сполучників). Поезію перемагає

декламація й патос. Зайвих сцен та фальшивих і грубих ефектів не подибусмо. Мова гарна.

„Турецькі бранці“ С. Воробкевича.

XVI.

Другий твір сеї дальшої категорії, се оповідання Данила Млаки (Морозенка) п. з. „Турецькі бранці“, що з'явилось ще 1868 р.¹⁾. Воно ві всіх попередніх оброблень найдальше стойть від думи. Можна навіть сумніватись, чи автор знову знати про Марусю Б., хоч в кождій разі мусів знати перерібку Е. Згарського. В сім оповіданню вивів автор дітей вдови - сотничих Горпини, Івгу та Петра, що попались під час нападу Татарам у неволю. Івга дісталась сразу татарському ханові, а сей подавував її турецькому султанові, який і полюбив її над усіх своїх жінок. Одного вечера вона почула, що хтось недалеко її палати співає українську пісню. На її розказ приведено співака, як показалось, брата її — Петра, що від тоді став при ній жити. Незабаром одначе проміняла вони палату на темницю, коли скинено їх султана й убито. З темниці визволяє їх вкінці наставник Ізмаїл, колишній козак Степан. Разом ще з дванацятъма невільниками втекли вони з темниці, але яничари дігнали їх і всіх порубали. Івга билася з ворогами, а коли побачила неминучу їх побіду, скочила з конем у море.

Такий зміст оповідання. Як бачимо, се дуже далекий відгук Марусі Богуславки, хоч усе таки належить до нашого круга літературних композицій. Звертаємо увагу, що тут мати герой — удова-сотничиха, як у пізнійшій опереті Левицького, а гине вона під час нападу, як у поемі Згарського. Також смерть Івги анальгічна зі смертю Марусі у Левицького. Мотив до того, щоб зробити з Івги султанку, мабуть уявив автор з історіографії, за чим пішов опісля й Куліш, або з драми Г. Якимовича „Роксоляна“. Літературної вартості „Турецькі бранці“ не мають майже ніякої²⁾.

¹⁾ Правда 1868, ч. 27 і 28.

²⁾ Єсть у нашій літературі ще один твір, що підходить деяло до Марусі Богуславки, а се »Роксоляна, политично-историческая драма въ пять дѣйствій», оригинальное сочиненіеъъ б. б. (Коломия 1869, ст. 77, 16°). Автор її, Гнат Якимович, виводить тут рогатинську попадянку Анастазію Лісовську у прикрасах шумного патріотизму і православної загоріlosti, як вона радше поганшає ся у татарській неволї, анж мала-б стати католичкою і жінкою польського пана,

Закінчення.

Отсє ми закінчили огляд тої літератури, народної й штучної, що вяжеться з Марусею Богуславкою. Результат цього огляду можемо зібрати в ось який висновок:

В українській народній словесності серед творів історичного жанру найперше і найхарактерніше місце займають історичні думи і пісні т.зв. невільницького круга. З поміж них знов визначається дума про Марусю Богуславку, що, сама потурчена, виволяє козаків із турецької неволі, а з цією думою вяжеться цілий цикл пісень з анальгічним характером потурчення. Реальна вірність, глибока моральність і людяність, та незвичайна поетична стійність роблять сю думу окрасою нашої народної літератури і гарним свідоцтвом про культурність нашої минувшини. При тім ся дума правдоподібно не ціла дійшла до нас, тому то її має притаманну деякої загадочності й неясності. Ся обставина, як також чисто індівідуальні її психологочні мотиви були причиною, що письменники часто звертали на неї увагу. Не розуміючи всіх мотивів думи, старались вони немов доповнити її і прищіпiti до неї чи то сучасні rag excellence абстрактні ідеї, в роді релігійної або національної, чи то більш вразливі індівідуальні, в роді любові. Наслідком такого розумования повстало християнсько - аскетична дума про Іванця Богуславця при кінці XVIII або початку XIX століття, неясна що до свого походження. — Після-ж першого оголошення думи про Марусю Богуславку маємо перерібку її в поемі Е. Згарського (1862), що перший докомпонував генеалогію Марусі і зробив із неї християнську фанатичку для мотивовання її визволу. Ся перерібка була радше негацією думи, як її розвиненням. — За Згарським пішов С. Воробкевич, зложивши своє оповідання п.в. „Турецькі бранці“ (1868), однаке він полішив на боці властиву подію, розказану в думі, покористувавши ся поемою Згарського для самої концепції оповідання. -- Кілька літ опісля (1875) Ів. Левицький переробив сю тему на оперету, при чім покористував ся загальним пляном Згарського, однаке близше держав ся

хоч і дорогої її серцю; і як вкінці вона стає султанкою, маючи запевнену волю віри. Драма не має найменьшої літературної вартості, і взагалі дуже мало глупдів, до того написана неможливою дивоглядною мовою. Про самого автора і комічну історію сеї драми (написаної ще 1864 р.) подав звістки О. Огоновський в »Історії літератури руської«, часті II, відділ 2, ст. 94 | .924

думи. За те створив матірь Марусі, вложив у її уста релігійний фанатизм попередника та сучасний свій націоналізм і велів їй бути головним осередком підїї. Розуміється, що й на такій переміні постать Марусі Богуславки не виграла нічого, а навпаки stratisla. — Найзнаменитшу перерібку дав нам у першій половині 80-х рр. П. Куліш, що покористувався не лише дотеперішніми обробленнями, але й прикрасив Марусю Богуславку такою скількістю власної індівідуальності, що нею зазер усі основні її риси. Прийнявши креацію попередника що до матери, самій Марусі відібрал навіть ідею визволу невільників, а велів їй лише діло виконати і то під мотивом особистої любові. Таким способом Маруся Богуславка вийшла у Куліша ще біdnішою духом, аніж у попередників. Остаточно поема задля поетичної язикової стійності та образу съвітогляду Куліша належить до замітних проявів нашої літератури. — Маруся Богуславка дала теж головну гадку драмі Б. Грінченка п. з. „Ясні зорі“ (1894), звужену однаке до вузеньких індівідуальних, по частині релігійних границь і звязану з попередніми перерібками (окрім Кулішевої). З героїні думи остала ся тут лише тінь. — Останнє оброблення сеї теми маємо від М. Старицького в його драмі (1899), що однаке держав ся по невільницьки рамок, зачеркнених Ів. Левицьким і нічим не посунув наперед розвитку сеї теми. — Як бачимо, нова характеристика Марусі Богуславки була не однакова, залежно від таланту, індівідуальности та съвітогляду письменників. Усі ті перерібки, в висмію поеми Куліша, мають не богато літературної вартості, а героїні всіх, без висмія, або шаблонові або дивоглядні, і ні одна з них не доходить до тої висоти людського етичного характеру, на якім стоїть героїня історичної думи. Стрічаємо ся часто з надмірним цінованням творів народного поетичного духа, та в отсім конкретнім випадку можна съміло стати по стороні тих ентузіастів народної творчості і говорити про недосяжність народної поезії. Рівночасно відкривається ся тут перед нами рубець заслони з секретів нової письменської творчості і ми добачуємо, як у богатих письменників неодно живе вяне й попеліс, ясне затемніється ся, а поезия переходить у мертвеччину...

Друкарські похибки.

Стор.	стр.	замісць:	нас. бути:
5	7 в гори	9	13
5	3 в долу	1878	1874
9	17 "	Богуславку зробив	Богуславку. Зробив
17	2 "	Загриб	Загреб
18	17 в гори	Щъпан	Щъепан
19	16 в долу	звичай аилиш	звичайна лиш
19	5 "	промовляс	промовляє
32	16 в гори	входї	вході
39	18 в долу	вірно	вірно,
45	22 "	Стамбулом	Стамбулом,
46	3 "	українського	українського
52	22 "	саутська пропаганда	саутської пропаганди